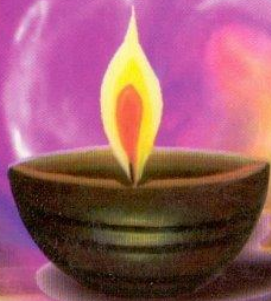

ઈશ્વર કોણ છે ?
ક્યાં છે ? કેવો છે ?

— શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

લેખક

શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

પ્રકાશક :

યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ

ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.

ફોન (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૧૨૮, ૨૫૩૦૩૯૯

મોં ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૭, ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૯

ફેક્સ (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૨૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન

શાખા અમદાવાદ

ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ, પાટીદાર ગોસાલપુરી,
જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

ફોન ૦૭૯-૨૭૫૫૭૨૫૨
બાલુવાડી વરણા રોડ, સુરત

બ્રહ્મભોજ સાહિત્ય અકાદમી કિંમત

સુધારેલી આવૃત્તિ-૨૦૧૦

કિંમત રૂ. ૧૮.૦૦

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ નં.
૧.	ઈશ્વર ખરેખર છે કે નહિ ?	૩
૨.	અદ્ભુત શરીર અને એની અદ્ભુત કરામત	૧૭
૩.	વિરલ માનવી અને તેની વિશિષ્ટતાઓ	૩૨
૪.	સૃષ્ટિથી વધુ અદ્ભુત તેનાં પ્રાણી	૪૮
૫.	દયાળુ પરમાત્માની મહાન બક્ષિસ	૬૩
૬.	મનુષ્યેતર પ્રાણી, મનુષ્ય કરતાં કોઈ રીતે પછાત નથી	૭૬
૭.	પ્રકૃતિગત પ્રેરાણાઓનું અનુસરાણ	૮૭

૧. ઈશ્વર ખરેખર છે કે નહિ ?

વિરાટ બ્રહ્માંડની વિસ્મયકારી ઘટનાઓને અને પ્રાણીજગતના વિલક્ષણ એવા કાર્યવિસ્તારને જોઈને, અદ્ભુત અને અજબરંગી એવા આ સંચારનું નિર્માણ, નિયંત્રણ, અને ધારણપોષણ કરનારી કોઈક મહાન પ્રજ્ઞાશીલ સત્તા અવશ્ય હોવી જોઈએ, એ જાતનો વિચાર સહજ જ મનમાં ઊઠે છે. મનીષીઓએ પોતાની આસપાસના વૈચિત્ર્યપૂર્ણ એવા આ જગતને નિહાળ્યું, ત્યારે એનો કોઈક કર્તા હોવો જોઈએ, કોઈક સ્વામી હોવો જોઈએ, એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા તેમનામાં જન્મી અને ચિંતન, મનન, આત્મખોજ અને સાધનાના માર્ગે તેમને ઈશ્વરની સત્તાની અનુભૂતિ પાણ થઈ. કેવળ અનુભૂતિ જ નહિ, સર્વશક્તિમાન એવી એ સત્તાનું સાંનિધ્ય કેળવીને તેનો લાભ પામવાની ઝંખના પાણ તેમને માટે સાકાર બની.

પાણ ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનો લાભ અને તેનો આનંદ જેમાણે માણ્યો હોય એવા મહર્ષિઓ અને મનીષીઓના વર્ગથી ભિન્ન એવો બીજો એક વર્ગ પાણ હતો જે પ્રત્યક્ષમાં આવતા જગત સિવાયની બીજી કોઈ પાણ સત્તાને મિથ્યા ગાણતો હતો. આસ્તિકવાદ અને નાસ્તિકવાદ-એવાં બે પરસ્પર વિરોધી દર્શનોનો ઉદ્ભવ જ આ રીતે થયો. નાસ્તિકોનું એમ કહેવું છે કે ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ કેળવવો એ માત્ર અંધવિશ્વાસ છે. વિજ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરની સત્તા ખરેખર વાસ્તવિક છે એમ જે સાબિત થઈ શકતું ન હોય, તો એ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કઈ રીતે થઈ શકે ? પાણ વિજ્ઞાનની એરાણ પર કસતાં જે વસ્તુ પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થઈ હોય, તેટલી જ વસ્તુ પર આપણે વિશ્વાસ કરીએ છીએ એવો ખ્યાલ પોતે જ સાચો છે ખરો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને નકારમાં જ મળશે. જીવનમાં એવા કેટલાયે આદર્શો પડ્યા છે, જેને વિજ્ઞાનની નહિ, કેવળ અંતરાત્માની પુષ્ટિ મળે છે. નીતિશાસ્ત્ર આવો જ એક વિષય છે, જેને વિજ્ઞાન નિરર્થક લેખે છે. વસ્તુતઃ આપણે જેને વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખીએ છીએ તે તો પદાર્થ વિજ્ઞાનનો જ છે અને એ પદાર્થવિજ્ઞાનનો આધાર લઈને અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા ઈશ્વરતત્ત્વ સુધી કેવી રીતે પહોંચી શકાય ?

હકીકતમાં અનેક બાબતો એવી છે, જે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને અર્થહીન લાગતી હોય, છતાં સામાજિક ઉત્પત્તિની દષ્ટિએ તે મેરુદંડ સમી બની રહેતી હોય. દા.ત., ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

નર અને માદાનો જાતીય સંબંધ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બિલકુલ કુદરતી વસ્તુ છે. પશુપંખીઓ એ રીતે જ વર્તે છે. માતા, બહેન કે પુત્રી જેડેના જાતીય સંબંધ પરત્વે એમનામાં કોઈ બાધ હોતો નથી, પણ માનવસમાજમાં માતા, બહેન કે પુત્રી સાથેનો આ જાતનો સંબંધ અતિશય પાપી ગણાયો છે. પણ વિજ્ઞાનની આવી કસોટીએ કસી જેતાં જાતીય સદાચારનો ખ્યાલ જે નિરર્થક ઠરતો હોય તો એવી નિરર્થકતા સ્વીકારીને માતા, બહેન અને પુત્રી જેડેના સંબંધની મર્યાદાનો ભંગ કરીશું ?

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો જીવ જ જીવનું ભક્ષ્ય છે. દરેક પ્રાણી માટે પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ, ઉદરપોષણ અને પ્રજેત્પત્તિ- એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. સ્વાર્થવૃત્તિ અને ચાર્વાકોને અભિપ્રેત સ્વદંદી ભોગવાદનો વિજ્ઞાનના આધારે વિરોધ થઈ શકે નહિ. બલકે, એનું સમર્થન જ વિજ્ઞાનથી મળી રહેશે. પણ પરોપકાર, કરુણા, સહાનુભૂતિ, ત્યાગ, સેવા અને સહિષ્ણુતા જેવી શુભવૃત્તિઓનો માનવજીવનમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવે તો, સમાજજીવનમાં સુખશાંતિ કેવળ કલ્પનાની વસ્તુ જ બની રહે.

વિજ્ઞાનની માન્યતા પ્રમાણે તો મૃત્યુથી ડરવું એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ છે, પણ માનવીનેય આવા સ્વભાવથી જકડાયેલો ગણી લઈએ, તો તો માતૃભૂમિ માટે બલિદાનની વેદી પર હસતાં હસતાં પ્રાણ અર્પણ કરનારા વીર સૈનિકો આ પ્રકૃતિથી વિરોધી અને મહામૂર્ખ જ લેખાશે. જાણીબૂઝીને તેઓ શા માટે મૃત્યુને ભેટે છે, તેનો વિજ્ઞાન પાસે કોઈ ઉત્તર નથી. આના પરથી સમજાશે કે અનેક પ્રશ્નોનો વિજ્ઞાન પાસે ઉત્તર નથી અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની સાબિતી બાબતમાં પણ તે એ જ રીતે સર્વથા નિષ્ફળ રહે છે.

કેટલાક લોકો એમ કહેવા માગે છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આધારે જે વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ કરી શકાય, તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને આવા કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આધારે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એટલે ઈશ્વરમાં માનવું એ માત્ર રૂઢિ કે પરંપરા જ છે, પરંતુ આ દલીલ પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો આધાર લઈને દરેક વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. આ જાતના પ્રમાણનો આગ્રહ રાખીએ તો તો આપણો પિતા કોણ છે તે પણ સાબિત કરી શકીશું નહિ, પણ એ માટે માતાની સાક્ષી જ પૂરતી લેખાય છે.

‘ઈશ્વર દષ્ટિગોચર નથી એટલે એનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ’- એ દલીલ સંપૂર્ણ અર્થહીન છે, કેમ કે ઘણીય વસ્તુઓ એવી છે, જે દષ્ટિગોચર નથી, છતાં આપણને તેમનો અનુભવ થાય છે અને આપણે તેમને સ્વીકારીએ પણ છીએ. દા.ત., આપણે આપણી આંખમાં જે કાજળ આંજીએ છીએ તે ક્યાં આપણને દેખાય છે? સરોવરમાં વાદળોના પુંજમાંથી વરસેલાં જળબિંદુઓને કોણ જોવા પામે છે? વળી, તારાઓની હસ્તી દિવસેય હોય છે, પણ સૂર્યના તેજથી ઝંખવાઈ જતાં તે ક્યાં દેખાય છે ? અરે ! અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ પણ ક્યાં દષ્ટિગોચર થાય છે ? આકાશમાં છવાયેલાં જળબિંદુઓ ક્યાં દેખાય છે ? દૂધમાં માખણ સમાયેલું હોય છે, પણ તે નજરે દેખાતું નથી, પક્ષ્મીમાં મીઠું ઓગાળવામાં આવે, તો તેય દેખાતું નથી. પણ એટલા કારણે જ પાણીમાં તે છે જ નહિ એમ તો કહી શકાય નહિ. આપણે કોઈ મિત્રને ઘેર જઈએ અને તે ત્યાં ન મળે એટલા માત્રથી તેની હસ્તી જ નથી એવું માની લેતા નથી. એ રીતે, વસ્તુમાત્રનો પ્રત્યક્ષ બોધ ન થાય, તેથી તેનો સર્વથા અભાવ જ હોય તેવું માની લઈ શકાય નહિ.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તથા આજના અવિકસિત વિજ્ઞાનના આધારે સાબિત થઈ શકતું નથી, એટલા માત્રથી જ એનો ઈન્કાર કરી ન શકાય. હકીકતમાં માનવજીવનને લગતા અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ભૌતિક વિજ્ઞાન પાસેથી નહિ, અધ્યાત્મ વિજ્ઞાન પાસેથી મળ્યો છે, પણ આજે આપણે ભૌતિકવાદી બની એ વાતનું વિસ્મરણ કરતા જઈએ છીએ. ખરી વાત તો એ છે કે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ અધ્યાત્મવિજ્ઞાન દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે. તપસ્વી ઋષિઓ પોતાનાં દિવ્યચક્ષુથી એ દિવ્ય વિભૂતિનો અનુભવ કરે જ છે.

અનંતવિદ્ય નામરૂપોવાળી આ સૃષ્ટિનો સર્જક તે પરમ પિતા પરમેશ્વર પોતે છે. કર્તા વિના ખરેખર તો કોઈ કાર્ય જ સંભવતું નથી. રંગ, પીંછી વગેરે બધાં સાધનો હાજર હોય, પણ ચિત્રકાર જ ન હોય તો ચિત્ર બની શકે ખરું ? સૃષ્ટિના જડ પદાર્થોમાં ચેતના ફૂંકનાર, કોટિ કોટિ જીવોનો સૃષ્ટા એવો એ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિશાળી કારીગર છે. સમસ્ત પ્રકૃતિમાં એ વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રાણીઓની ચેતના એ વિરાટ ચેતનાનો અંશ માત્ર છે, વિશ્વમાં પ્રત્યક્ષ થતું સૌંદર્ય અને સૌમ્યતા પણ એનું જ સૌંદર્ય અને એની જ સૌમ્યતા છે.

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૫

સૃષ્ટિના આગુએ આગુમાં કોઈને કોઈ રૂપે તે હાજર છે. રજકાગ અને પૃથ્વીમાં જે રીતે કોઈ ભેદ હોતો નથી- રજકાગ પૃથ્વીનો જ અંશ માત્ર છે- એ જ રીતે, આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે પણ કોઈ ભેદ હોતો નથી. આત્મા પરમાત્માનો જ અંશ છે, પણ વાદળોની ઘટાથી સૂરજનો પ્રકાશ અવરોધાય છે એ જ રીતે અજ્ઞાનના આવરણથી આપણે આત્મતત્ત્વને, આપણે ખુદ પોતાને જ ભૂલી જઈએ છીએ અને લક્ષ્યવિહીન બની ભટકતા રહીએ છીએ.

આપણે જેઈએ છીએ કે આ સંસારમાં કોઈ પ્રાણી સ્વર્ગસમું જીવન ગુજરી રહ્યું હોય છે, પણ કોઈ વળી નારકીય યાતનામાં ટળવળતું હોય છે. સુખ મેળવવાની પ્રાણીમાત્રમાં કુદરતી ઈચ્છા હોય છે, પરંતુ ઈશ્વર જ તેને દુઃખ ભોગવવા વિવશ કરે છે. સમાજની નજરમાં, પોલીસની નજરમાં તમે ધૂળ નાંખી શકો, પણ ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા પરમેશ્વરની નજરથી આપણું કોઈ પણ કાર્ય છુપાવી શકાતું નથી. આપણાં કર્મોનાં સારાં-માઠાં ફળ આપણને તે આપે જ છે. કર્મફળના નિયમને આધારે પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય જ છે.

તપોનિષ્ઠ આર્ષ ઋષિઓએ માનવજીવનમાં આસ્તિકતાનું જે રીતે મહત્ત્વ સ્થાપ્યું તેમાં તેમની કાંતદષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. એમની સૂક્ષ્મદર્શી બુદ્ધિએ એ વાતનો અંદાજ કાઢી લીધો હતો કે માનવી એક દિવસ પોતાની બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિનો દુરુપયોગ કરી ખોટે રસ્તે ચઢી શકે છે અને શાંતિ તથા વ્યવસ્થા સામે તે મોટો ખતરો બની શકે છે અને આ રીતે માર્ગભ્રષ્ટ થતાં તે બચી શકે એટલા માટે જ આસ્તિકવૃત્તિને તેમણે જીવનનો પહેલો આધાર લેખી છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે. એની નજરથી આપણું કોઈ પણ કાર્ય છુપાવી શકાતું નથી, એની ન્યાયયોજના સૌ કોઈને માટે એકસરખી છે-આ જાતની માન્યતાઓ જ માનવીને પાપથી બચાવી લે છે અને સદાચાર તથા સત્કાર્યો વધારવા સહાયક બને છે. ઈશ્વરના નિયમોમાં વિશ્વાસ કેળવીને જ માનવજાતિની અત્યાર સુધીની પ્રગતિ શક્ય બની છે.

“વિશ્વાસનું ફળ મળે જ છે”

શ્રી રમેશચંદ્ર ની પાસે થોડા રૂપિયા છે. એમના ત્રણ પુત્રો ઉમેશ, દિનેશ અને સુશીલ વચ્ચે એની વહેંચણી કરવાની છે. હવે ઉમેશને કુલ સંપત્તિમાંથી

અડધો ભાગ અને દિનેશને એક તૃતીયાંશ ભાગ આપ્યા પછી સુશીલને ફાળે સો રૂપિયા આવ્યા હોય, તો શ્રી રમેશચંદ્ર પાસે કુલ કેટલા રૂપિયા હતા તે ગણી આપો.

કેવળ કલ્પના કરી જોતાં આ એક અટપટો પ્રશ્ન છે એમ લાગશે. તમે તમારી બુદ્ધિથી એ ઉકેલવા મથશો તો ઘણો મુશ્કેલ બનશે, કેમકે એનો ઉત્તર મેળવવાના પ્રયત્નમાં તમારે સેંકડો સંખ્યાઓની કલ્પના કરી જોવાની રહે અને જ્યાં સુધી સાચી સંખ્યા પોતે તમારી કલ્પનામાં સૂઝે નહિ (પછી એ એકાદ દિવસમાં, એકાદ અઠવાડિયામાં, મહિનામાં કે વર્ષને અંતે એ સૂઝી આવે પણ) ત્યાં સુધીની બધી કલ્પના ખોટી જ ઠરવાની, કલ્પના છેવટે કલ્પના જ છે.

આ મુશ્કેલીમાંથી બચવા માટે ગણિતજ્ઞોએ કેટલાંક સૂત્રો શોધી કાઢ્યાં છે. એનો આધાર- ‘માની લો કે એનો ઉત્તર અમુક છે’ એ એક વિશ્વાસ છે અને જ્યારે એ વિશ્વાસને વ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીએ છીએ ત્યારે એના ફલિતાર્થો સોએ સો ટકા સાચા નીકળે છે. એટલે, આપણે જે વિશ્વાસ કેળવીએ છીએ તે સાર્થક ઠરે છે.

તો, આવો વિશ્વાસ ધારણ કરીને ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવીએ. માની લઈએ કે એ સંપત્તિ ૧ રૂપિયો છે. ૧નો અડધો ભાગ $\frac{1}{2}$ ભાગ, ઉમેશને આપવામાં આવ્યો. અને ૧નો $\frac{1}{3}$ ભાગ $= \frac{1}{3}$ ભાગ દિનેશને આપવામાં આવ્યો અર્થાત્, $\frac{1}{2} + \frac{1}{3} = \frac{5}{6}$ ભાગ બે ભાઈઓને વહેંચી આપવામાં આવ્યો. હવે $1 - \frac{5}{6} = \frac{1}{6}$ ભાગ બાકી રહ્યો અને એ સુશીલને આપવામાં આવ્યો, જે ૧૦૦ રૂપિયા જેટલો છે. ત્રિરાશિના નિયમ પ્રમાણે $\frac{1}{6} = ૧૦૦$ થાય તો $૧ = ૬૦૦$ રૂપિયા થાય. આ જ જવાબ છે અને એ સાચો પણ છે. અલબત્ત, આખી દુનિયામાં ‘એક’ તે છસો જેટલો કદી હોઈ શકે નહિ, પણ અસંભવની રીતથી સંભવની ખોજ- એનું નામ જ વિશ્વાસ. આ એક બળવાન સૂત્ર છે અને પરમાત્માની ખોજ એના આધારે જ થઈ શકે છે. વિજ્ઞાને લીધેલો માર્ગ કલ્પનાનો છે અને તેથી લાંબી રઝળપાટનો માર્ગ છે. સંસારનું સર્જન, વિકાસ અને સંહાર કરનારી શક્તિઓની ઓળખ તો એ રીતે થશે, પણ ભીષણ સંઘર્ષ, વિનાશ અને હિંસાથી ભર્યોભર્યો એ લાંબો માર્ગ કાપતાં ભારે અશાંતિ અને અસંતોષ વેઠવાં પડશે અને આદ્યશક્તિ સુધી પહોંચવાનું તો ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠ્યા ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

પછી જ શક્ય બનશે.

ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ કેળવવાથી અનેક વ્યક્તિગત લાભો મળે જ છે, પણ વિશ્વશાંતિ માટે એક દઢ આધાર પણ મળે છે. સુદઢ આધાર સ્વીકારીને ચાલતાં ગણિતનો ઉત્તર જે રીતે મેળવી શકાય છે તે રીતે આ સંસારમાં પ્રાણીઓનો આવિર્ભાવ ક્યાંથી, કેમ થયો ? અનેક યોનિઓમાં વિસ્તરી રહેલી પ્રાણસત્તાનું રહસ્ય શું ? જીવનનો હેતુ શો અને તે શી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય ? વગેરેનો ઉત્તર પણ મેળવી શકાય છે, જ્યારે વિજ્ઞાન પાસે ખરેખર આ પ્રશ્નોનો કોઈ ઉત્તર નથી. તે તો માત્ર સ્થૂલ જગતનું જ અધ્યયન અને પ્રતિપાદન કરી શકે છે. હકીકતમાં માનવશરીરની અડધી શક્તિઓ તો ભાવના, વિચાર અને સંકલ્પરૂપ છે. સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોની જેમ જ ભાવનાને પણ સંતૃપ્ત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે અને એનું પણ આગવું ક્ષેત્ર છે. જ્યારે ઈશ્વરને અંગે માનવચેતના જેવી જ કોઈ સત્તાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ ત્યારે જીવન તરફનો આપણો દષ્ટિકોણ જ બદલાઈ જાય છે. એ સાથે આપણી ભાવનાશક્તિનો વિકાસ થવા લાગે છે.

આખીય ભૂમિતિ એક જ બિંદુમાંથી વિકસતી હોય છે. રેખા અસંખ્ય બિંદુઓથી રચાતું એક અંતર છે, જેને લંબાઈ છે, પહોળાઈ નથી. વળી બિંદુ એક એવી વસ્તુ છે, જેને લંબાઈ, પહોળાઈ કે જડાઈ હોતી નથી. ખરેખર તો આવી કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ સંભવી ન શકે. કોઈ પણ બિંદુ અંકિત કરવામાં આવે, દશાંશની આગળ કેટલાંય મીંડાં પછીય એના વ્યાસને અમુક જડાઈ હશે જ અને આવી જડાઈ આવે તો તે બિંદુ રહેતું નથી અથવા તો તે બિંદુ રહે તો તેની પરિભાષા ખોટી છે. અસ્તિત્વ વિનાની વસ્તુ એ કેવળ વિશ્વાસ છે અને આખીય ભૂમિતિ એના આધાર પર ટકી રહી છે. એના માધ્યમમાં રહીને જે કંઈ અર્થ અને નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે છે, તે દરેક સાચા હોય છે. વિશ્વાસનું આ જ તો ફળ છે. આ જ રીતે ઈશ્વરની સત્તાનો સ્વીકાર કરી લેતાં વ્યક્તિગત કલ્યાણ તેમજ સમાજ અને વિશ્વના શ્રેયના પરિણામો સાચાં જ નીવડે છે. ઈશ્વર પણ દષ્ટિકોણ ન હોવા છતાં ભૂમિતિના બિંદુની જેમ તેની કલ્પના સ્વયં એક સમર્થ સિદ્ધાંત છે. પરમાત્માને પણ આપણે એ જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારીએ લઈએ, તો એમાં પણ માનવકલ્યાણ સમાયેલું જ છે.

માનવસમાજની મોટા ભાગની વ્યવસ્થા વિશ્વાસ પર આધારિત છે અને

એથી જ આપણે સુખી છીએ. ભાઈ ભાઈ વચ્ચે, પતિ પત્ની વચ્ચે, પિતા પુત્ર, દાકતર અને દર્દી, દુકાનદાર અને ગ્રાહક, સરકાર અને ઠેકેદાર વચ્ચેના વિશ્વાસથી જ આ સૌનાં કામ થાય છે. વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીને જ એક સાધારણ લાગતો માણસ પાલમિન્ટનો સત્ય અને પ્રધાનમંત્રી બની જાય છે. આપણા વિશ્વાસમાં એટલી તો પ્રચંડ શક્તિ રહેલી છે કે સામાન્ય પરિસ્થિતિઓમાં અજબનું પરિવર્તન લાવી દે છે. જેઓ બીજા પર હંમેશાં અવિશ્વાસ કરે છે તેઓ પોતે તો પોતાને દુઃખી, અશાંત અને છિન્નભિન્ન કરી મૂકે છે. વિશ્વાસના બળ પર જ સંસાર ટકી રહ્યો છે. ખરેખર તો ઈશ્વરીય શક્તિઓમાં જ આપણે વિશ્વાસ કેળવીએ અને જે રીતે પત્ની, પિતા, માતા, ભાઈભત્રીજા વગેરે પર વિશ્વાસ કેળવીને પરસ્પર ખુશી, પ્રેમ અને આનંદભર્યું જીવન ગાળીએ અને એ વિશ્વાસનાં પરિણામો આપણા જીવનમાં સાચી રીતે આવ્યાં છે એટલું જોઈએ, એ સિવાય આપણા માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

ભૂમિતિનું એક સ્વયંસિદ્ધ (axiom) સત્ય એ રહ્યું છે કે ‘અ’ અને ‘બ’ એક સીધી રેખા છે. ‘ક’ બિંદુ પર બીજી એક સીધી રેખા ‘દ’ એને છેદે છે. એ રીતે ‘ક’ બિંદુ પર રચાતા બંને ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા જેટલો થશે. આ એક વિશ્વાસ માત્ર છે. એના સત્યનો બીજો કોઈ આધાર નથી. એ ‘સમકોણ’ને આપણે ઝીણી ઝીણી એવી રેખાઓથી એવી રીતે વિભાજિત કરીએ, કે તેના ૧૮૦ નહિ, ૨૭૮ જેટલા અંશો રચાય, અથવા એમ માનો કે તેના માત્ર ૩૧ અંશો જ રચાય પણ, ૧૮૦° ડિગ્રી એ એક વિશ્વાસયુક્ત સંખ્યા બની ગઈ છે અને જગતમાં અત્યાર સુધી જેટલી જેટલી ભૂમિતિ વિકાસ પામી છે, તે સર્વ ટ્રાયેંગ્યુલર પ્રમેય- નિર્મેયોનો આધાર માત્ર એ પ્રારંભિક વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસ એટલો તો સાચો ઈર્ષો છે કે પૃથ્વીના પટ પર રહ્યા છતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, બુધ, હર્ષલ, પ્લુટો, અન્ટલારિ વગેરે વિશાળ તારામંડળ(galaxy)નું અંતર પણ એનાથી માપી શકાય છે. એક સીધી રેખા પર બીજી સીધી રેખા પડતાં ‘બે સમકોણ’ બને છે. એ વિશ્વાસના આધારે જ તો અંતરિક્ષયાન ચંદ્ર, મંગળ કે શુક્ર સુધી ગતિ કરે છે. વિનસ- પાંચ હમણાં દોઢ કરોડથી વધુ માઈલોનો પ્રવાસ કરી શુક્ર પર જઈ ઊતર્યું છે. આ તો હજીવા નિર્જીવ વિશ્વાસનું પરિણામ છે, પણ ઈશ્વર તો એક સમર્થ વિશ્વાસ છે. જીવજંતુના જીવનથી આરંભીને

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૯

વનસ્પતિઓની હસ્તી સુધીનો ભેદ પામવાનું અને આધ્યાત્મિક સત્યોની ખોજ કરવાનું એના દ્વારા જ શક્ય બને છે.

સમસ્ત ખગોળવિદ્યાની ઉપલબ્ધિઓ વૃત્તસિદ્ધાંતો પર નિર્ભર છે. એક વિશ્વાસ અથવા સ્વયંસિદ્ધ પ્રતિજ્ઞા એ છે કે સરખી 'ભૂજ' પર આધારિત ખૂણાઓ પાણ સરખા જ હોય છે. કોઈ એક વર્તુળના પરિઘમાં અબ અને સદ એવા બે સરખા ચાપ(arc) લો. હવે ચાપ અબ ને એ પરિઘના કોઈ પાણ ચ બિંદુ સાથે જોડો, એ જ રીતે ચાપ સદ ને પાણ કોઈ બિંદુ ર સાથે જોડો. આ રીતે બિંદુ 'ચ' અને 'ર' પર રચાતા ખૂણાઓ સરખા થશે. આ એક સ્વંયસિદ્ધ સત્ય છે. એના પર આખી ગૃહ-ભૂમિતિ અવલંબે છે અને જે કોઈ એવો અવિશ્વાસ પ્રગટ કરે કે અમે આ વાત સ્વીકારવા જ માગતા નથી, તો તેમને માટે બાકીનો બધો જ અભ્યાસ ખોટો નીવડશે, એ સ્વંયસિદ્ધ સત્યનું ત્રતિકલન થાય છે ત્યારે એના આધારે આખા વિશ્વની પરિક્રમા કરવાનું એ રીતે શક્ય બને છે. જાણે આપણે આપણા જૂના પરિચિત નગરમાં જ ધૂમતા ન હોઈએ ! આમ, અમુક માન્યતા સ્વીકારીને ચાલતું ગણિત જ્યારે આવાં નક્કર અને સાચાં પરિણામો લાવી શકે છે, તો ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ મૂકીને વિશ્વનાં રહસ્યોનો અંદાજ શું આપણે ન લગાવી શકીએ? ઋષિઓના અંતરમાં આવી એક વિચારધારા જન્મી હતી અને તેમણે આ રીતે પ્રશ્નો કરીને સૃષ્ટિનાં બધાંય તત્ત્વો ખોળી કાઢ્યાં હતાં. પાણ વેદોમાં જે જ્ઞાન છે કે તે જ ખરેખર વિજ્ઞાન છે આજે પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો પાણ એની પ્રાપ્તિ માટે જ ભારે અસમતુલન, યંત્રીકરણ, હિંસા અને અસામાજિકતા સર્જી રહ્યા છે અને છતાંય, વસ્તુસ્થિતિની ખોજ તેઓ કરી શક્યા નથી. સિદ્ધાંત રચાય છે. અનુગામી વૈજ્ઞાનિક એ સિદ્ધાંતમાં ક્યાં તો નવું સંશોધન કરે છે કે તેનું ખંડન કરીને ચાલે છે અને એ સંશોધનકાર પોતે પાણ પોતાનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવતો નથી. પોતાની હયાતિ દરમ્યાન જ પોતાના સિદ્ધાંતનું ખંડન થઈ તો નહિ જાય એવી ભીતિ રહ્યા કરે છે. નોબેલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનારા અનેક વૈજ્ઞાનિકોના સિદ્ધાંતોના ભુક્કા જ બોલી ગયા છે. એટલે આપણે એમ જ માનવું રહ્યું કે પશ્ચિમનું જગત જે વિજ્ઞાન પર અક્કડ બનીને બેઠું છે તે કેવળ કીડાસાધન સમું છે. એમાં જરા જેટલુંય તથ્ય નથી. વિરાટ બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો, પૃથ્વી પર સંભવતી પુનર્જન્મની ઘટનાઓ, અતિમનસની શક્તિ, બૌદ્ધિક ક્ષમતા,

આત્મશક્તિના ચમત્કારો, પૂર્ણાનુભૂતિઓ, આત્માનુભૂતિઓ, ભવિષ્યનું જ્ઞાન વગેરે ઘટનાઓ પરત્વે આપણી બુદ્ધિમાં રચનાત્મક અને ઉપયોગી દષ્ટિકોણ તો ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી લઈએ તો જ જન્મે છે.

આખા જગતનું નિર્માણ અને ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાંથી ગુજરતાં પ્રાણીઓએ સાધેલો વિકાસ-એ બાબતોનો આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ઈશ્વરની યોજનામાં કોઈ દોષ કાઢવાને કારણ રહેતું નથી. ખરેખર તો બે જાતની વ્યક્તિઓ જ આ જાતનું દોષદર્શન કરતી હોય છે. એમાં એક વ્યક્તિ છે પોતાની વિદ્યાનો અહંકાર કરનારી અને વ્યવસ્થાને લગતી વિરાટ સમસ્યા પર સર્વાંગસંપૂર્ણ દષ્ટિએ વિચાર કરી જોવાનું તેમને માટે અશક્ય હોય છે.

આવી વ્યક્તિઓની ટીકા કરતાં થિયોસોફી સમાજનાં સંસ્થાપક મેડમ બ્લેવેસ્કીએ ઘણા જોશીલા શબ્દોમાં કહ્યું છે-

“ઈશ્વર પણ નહિ અને જીવ પણ નહિ? કેવી ખતરનાક કલ્પના છે. (No God, No Soul ? dreadful annihilation). આ તો એવા નાસ્તિક(atheist)નો બકવાસ છે, જે પોતાની વિકૃત કલ્પનાનું અવલંબન લઈને વિશ્વરચનાની સામગ્રીમાં તાણખાઓની એક નિરંતર ધૂમતી શુંખલા નિહાળી શકે છે, પણ એના કોઈ કર્તાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી. તે એમ કહે છે કે એ સામગ્રી જાતે જ પ્રગટ થઈ છે, જાતે જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે અને જાતે જ વિકસતી રહી છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે આ આખીય સૃષ્ટિ ગતિ કરી રહી છે, પણ એનો કોઈ આદિસ્રોત નથી, એનું કોઈ કારણ પણ નથી. આ રીતે એમની દષ્ટિએ આ આખું અનંતચક્ર અંધ, નિષ્ક્રિય અને કારણવિહીન રચના છે.

ઈશ્વર તથા ધર્મ પર વિશ્વાસ ન કેળવનારા લોકો ઘણુંખરું એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવતા રહેતા હોય છે કે, ‘ઈશ્વર જે દયાળુ અને કલ્યાણ દષ્ટિવાળો હોય તો આ સંસારમાં પાપ અને દુઃખ જ વધારે કેમ?’ આસ્તિકો પોતે કહે છે કે, ‘સંસારમાં ધર્મપરાયાણ વ્યક્તિઓ ઘણી ઓછી હોય છે, ધર્મવિમુખ વ્યક્તિઓ જ વધારે છે. પ્રામાણિકો કરતાં અપ્રામાણિકોની સંખ્યા જ મોટી છે.’ પરિસ્થિતિ જે આવી હોય તો એક મહાન ચૈતન્યરૂપ સત્તા આ સૃષ્ટિનો સર્જક અને સંચાલક છે એ વાત કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય? હકીકતમાં એની રચના કોઈ બુદ્ધિભંડાર ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

જેવી શક્તિથી થઈ હોત તો સંસારમાં બધે જ સુખ, આનંદ અને કેવળ પુણ્યકર્મોનો વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ થાત.

ખરું જોતાં આ એક વિકટ(tricky question) પ્રશ્ન છે અને ઘણા આસ્તિકો પણ એનો ઉત્તર આપવામાં લથડી જાય છે. યુરોપના જે જે ઈશ્વરવાદીઓએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે તેમાગે પણ આ અંગે ક્યાંક ને ક્યાંક પોતાની અશક્તિ સ્વીકારી લીધી છે. ‘થીઈઝમ’ (આસ્તિકવાદ)ના લેખક શ્રી ફિલન્ટે એનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે, “તમે જે મને પ્રશ્ન કરો કે ઈશ્વરે સૌને ધર્માત્મા કેમ નથી બનાવ્યા, તો એનો મારી પાસે કોઈ ઉત્તર નથી, પણ આ એક એવો પ્રશ્ન છે જેનો ઉત્તર હોઈ ન શકે અને એથી કોઈ લાભ પણ થનાર નથી. તમે જે એમ દલીલ કરો કે ઈશ્વરે માનવીને દેવની કોટિના કેમ ન બનાવ્યા? તો તો આગળ જઈને એવો પ્રશ્ન પણ કરશો કે એણે દેવતાની કોટિથીય ઊંચી કોટિનાં પ્રાણીઓ કેમ નથી બનાવ્યાં? આ રીતે વિચારતાં તો અનવસ્થા દોષ જ જન્મે છે.”

ફિલન્ટેને આ જાતનું જે સમાધાન કરવું પડ્યું તે તો એટલા માટે કે ઈશ્વર પ્રત્યેનો તેમનો વિશ્વાસ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુરૂપ બંધાવા પામ્યો છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું એમ કહેવું છે કે આદિકાળમાં ઈશ્વર જ એકાકી હતો અને તે એક માત્ર અનાદિ છે. એ ઈશ્વરે જ જીવ અને બીજા સમસ્ત સંસારના પદાર્થોનું નિર્માણ કર્યું છે. એટલે આ પ્રકારની માન્યતાની સામે જ નાસ્તિકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો છે કે જ્યાં હંમેશ પાપ અને વેરઝેરની વૃદ્ધિ થતી રહેતી હોય એવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા જ ક્યાં હતી? પણ ભારતીય ધર્મની માન્યતામાં આવી કોઈ ત્રુટિ નથી. એ માન્યતા પ્રમાણે ઈશ્વર જીવોનો નિર્માતા નથી, પણ એ સર્વની હસ્તી પોતે છે અને એમના શ્રેય અર્થે તે સૃષ્ટિના પદાર્થોની રચના કરે છે, પણ બીજા કેટલાક ધર્મોમાં જે રીતે સ્વીકાર થયો છે તે રીતે જીવ ખરેખર કોઈ ગુલામ કે દાસની કોટિનો નથી. આપણી માન્યતા તો એ છે કે જીવોની ઉન્નતિ અર્થે ઈશ્વર તરેહતરેહનાં સાધનો ઉપલબ્ધ કરી આપે છે. સત્કાર્યો અર્થે તેમને પ્રેરણા આપે છે, પણ કર્મ કરવાની બાબતમાં ઈશ્વરે તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દીધા છે. પાપ કે પુણ્ય કર્મ કરવું એ તેની રુચિ અને મનોવૃત્તિ પર અવલંબે છે. તેઓ જ્યારે પુણ્ય કાર્ય કરે છે ત્યારે તેના બદલામાં તેમને શુભ ફળની, સુખની

પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેઓ જ્યારે પાપ કર્મ કરે છે ત્યારે તેમને શિક્ષા મળે છે. પાણ આ જાતનું શુભ ફળ અને શિક્ષા જ ઈશ્વર પોતે નથી આપતો. તેણે રચેલી વ્યવસ્થા એવી છે કે પ્રકૃતિ પોતે જ એ કાર્ય કરી લે છે. ભારતીય ધર્મના મોટા ભાગના ચિંતકોએ પ્રકૃતિને ઈશ્વરની ‘સહચરી’ કે ‘અનુચરી’ તરીકે સ્વીકારી છે, એટલે તે જે કંઈ કાર્ય કરે છે તેનો કર્તા ઈશ્વર પોતે છે એમ સમજવામાં આવે છે.

લોકો પાપકર્મના વિષયમાં જે રીતે વાંધો ઊભો કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખની સ્થિતિ બાબતમાંય લે છે. તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે ઈશ્વર જે સર્વશક્તિમાન હોય અને બધા જીવોનું કલ્યાણ ચાહતો હોય, તો આ સંસારમાં દુઃખ જેવી વસ્તુ જ ન રહે એવી વ્યવસ્થા કેમ ઊભી ન કરી? આ સંશયનો ઉત્તર આપતાં આલ્ફ્રેડ રસેલ વાલેસે પોતાના ગ્રંથ ‘ધ વર્લ્ડ ઓફ લાઈફ’ (જીવનજગત)માં લખ્યું છે:

‘કેટલાક ટીકાકારો આ સંસારમાં દુઃખની સ્થિતિ જોઈ ઘણુંખૂં તિરસ્કારભાવ પ્રકટ કરે છે અને એમ કહેવા લાગે છે કે આ સૃષ્ટિ કોઈ સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને દયાળુ સત્તાનું નિર્માણ નથી, પાણ આ લેખકો (એટલે કે, આંવો આક્ષેપ કરનારાઓ) અને વિકાસવાદીઓએ દુઃખના મૂળ સુધી જવાનો કોઈ પ્રયત્ન જ કર્યો હોતો નથી. એમણે એમ કદી વિચાર્યું જ હોતું નથી કે દુઃખ અથવા કષ્ટ એ વિકાસની પ્રક્રિયા અર્થે ઘણી આવશ્યક વસ્તુ છે. ડાર્વિને પોતે આ નિયમ પર મોટો ભાર મૂક્યો છે અને કહ્યું છે કે કોઈ પાણ પ્રાણીમાં કોઈ ઈન્દ્રિયશક્તિ કે વેદના ત્યારે જ જન્મે છે, જ્યારે એની જાતિ અર્થે એ ઉપયોગની વસ્તુ બને. આ નિયમ અંગે જે ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવે તો એવો સાર નીકળે કે દરેક પ્રાણીવર્ગમાં ઈશ્વર એટલું જ દુઃખ નિર્માણ કરે છે જેટલું તેને માટે જરૂરી છે.’

ફિલન્ટે પોતાના ‘થીઈઝમ’ ગ્રંથમાં એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જરા જુદી ભાષામાં રજૂ કર્યું છે:

દુઃખ આપણને પરિશ્રમ કરવા પ્રેરે છે અને પરિશ્રમ દ્વારા જ આપણું જીવન અને આપણી શક્તિઓ નિયમનમાં રહે છે અને તેમનો વિકાસ થાય છે. ઈચ્છા જ જરૂરિયાતનો અનુભવ કરાવે છે અને જરૂરિયાતના અનુભવને જ દુઃખ લેખવામાં આવે છે, પાણ જીવોમાં ઈચ્છા જ ન હોય અને એ ઈચ્છાથી સંભવતો

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૧૩

પ્રયત્ન ન હોય તો તો જીવ રહે જ શા માટે? આજે જે રીતે છે તે રીતે તે સુંદર અને વિશાળ બની શક્યાં હોત ખરાં? સસલામાં જે ભયની લાગણી જ ન હોત તો તે આજના જેવી ત્વરિત ગતિ તેને મળી હોત ખરી? સિંહને જે ભૂખ જેવું ન હોત તો તે આજ ના જેવો બળવાન હોત ખરો? માનવીને સમયે સમયે સંઘર્ષ ખેલવાનો આવ્યો ન હોત તો તે આજે છે તેવો પ્રયત્નશીલ, બુદ્ધિશાળી, ચતુર અને શિક્ષિત બની શક્યો હોત ખરો? આમ જરૂરિયાતમાંથી જન્મેલાં દુઃખો પ્રાણીઓની પ્રગતિ અને પૂર્ણતાનું સાધન બને છે. આરંભમાં આવાં દુઃખો આપણને અનિષ્ટ લાગે, પણ એનાં પરિણામો સારાં જ હોય છે. પૂર્ણતા પોતે જ એક મહત્વપૂર્ણ વસ્તુ છે અને એથી આપણને આનંદ પ્રાપ્ત ન થતો હોય તો પણ ઉચ્ચ કોટિના એક સાધ્ય(પ્રયોજન)તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે. એટલે દુઃખ તો એ સાધ્યની પૂર્તિ અર્થે આવે છે, એને આપણે અનિષ્ટ કેવી રીતે કહી શકીએ?

બીજી વાત વળી એ છે કે દુઃખ એ માત્ર પૂર્ણતાનું સાધન જ નહિ, એ સુખનું પણ સાધન છે. કદાચ પ્રાણીઓના શરીરની રચના જ એ રીતે થઈ છે કે એને જે દુઃખનો અનુભવ ન હોત તો તો સુખનો અનુભવ કરવાનુંય તેનાથી ન બનત. આ વાત પૂરેપૂરી સાચી હો યા ન હો, પણ એક વાત બિલકુલ સ્પષ્ટ છે અને તે એ છે કે વિશ્વજીવનમાં આ દુઃખ હકીકતમાં આનંદનું જ સાધન છે અને પ્રાણીઓને પરિશ્રમ કરવાને તે ઉત્તેજિત કરે છે. નાનાં પ્રાણીઓમાં દુઃખનું મહત્વ શારીરિક બાબતો અંગે જેટલું છે તેથી ઘણું વધારે માનસિક બાબતો અંગે છે. આ દુઃખ આત્માની વિશુદ્ધિ કરવામાં અને તેને બોધપાઠ શીખવવામાં સૌથી વધુ સહાયક બને છે. દુઃખથી હૃદયની કઠોરતા ઓછી થાય છે, અભિમાન ઓગળી જાય છે, સાહસ અને ધૈર્યવૃત્તિ ખીલે છે, સહાનુભૂતિનો વિસ્તાર થાય છે અને દુઃખથી જ ધર્મમાં શ્રદ્ધા વધે છે. આ પરિસ્થિતિમાં સંસારનાં દુઃખો જેઈને કોઈ પણ વ્યક્તિ પરમાત્માને દોષિત ગણવાને બદલે તેને ધન્યવાદ આપવા પ્રેરાશે.

ફિલન્ટે જે વાત આજે કહી છે તે જ વાત આપણા ધર્મગ્રંથ ‘મહાભારત’માં હજારો વર્ષ પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ હતી. વનવાસ પછી જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કુન્તીને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે કુન્તીએ પોતાના અંતરની ભાવના શબ્દોમાં

પ્રગટ કરી હતી: ‘હે ભગવાન ! તું અમને દુઃખની દશામાં જ રાખજે. એટલા માટે કે એવી દશામાં જ અમારામાં તારું સદૈવ સ્મરણ અને પ્રેમ જળવાઈ રહે છે. આથી ઊલટું અમે જ્યારે સુખ-વૈભવમાં પડી જઈએ છીએ ત્યારે તારું વિસ્મરણ થઈ જાય છે.’ આ રીતે સંસારમાં સાચું સુખ તો ઈશ્વર અને ધર્મમાં વિશ્વાસ કેળવીને પૂર્ણ પરિશ્રમ સાથે પોતાના કર્તવ્યધર્મનું પાલન કરવામાં જ રહ્યું છે.

વિશ્વાસ એક નિર્માણ છે અને એ સૃષ્ટિના ગર્ભમાંથી જ્ઞાનનાં હીરામોતી શોધી શોધીને આપણાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિને અને આપણા વર્યસ્વને મહાન બનાવે છે. વૈજ્ઞાનિકોના નિષ્કર્ષોથી એટલું નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે ઈશ્વર એક પ્રકારની પૂર્ણ શક્તિ છે અને એની પૂર્ણતામાંથી ગમે તેટલો અંશ કાઢી લીધા પછીય તેની પૂર્ણતા જેમની તેમ ટકી રહે છે. આ વાત જો કે જરા અટપટી જેવી લાગશે, પણ એ જ સત્ય છે. એક ચુંબકપથ્થરને કાગળ પર મૂકીને એની શક્તિઓ આલેખ તૈયાર કરી લો હવે એ ચુંબકને લોઢાનો સંસર્ગ કરી આપો. લોહું પણ ચુંબક બની જાય છે. ચુંબકને દૂર ખસેડીને ફરીથી એનો આલેખ તૈયાર કરી જુઓ, તો સમજશે કે એની પ્રભાવકતાનો ઠીક ઠીક અંશ લોઢામાં ખેંચાઈ ચૂક્યો છે, છતાંય એની મૂળ શક્તિમાં જરાયે ફેર પડ્યો નથી. આ રીતે માત્ર વિશ્વાસના બળે પોતાની ચેતનાને વિશ્વચેતના સાથે જોડીને આપણે આપણી એવી શક્તિઓને વિકસાવી શકીએ અને સુનિયંત્રિત કરી શકીએ, જેને ઈશ્વરીય વૈભવના રૂપમાં ઓળખવામાં આવે છે અને જેનાથી આપણા જીવનનો વાસ્તવિક અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે.

અંકગણિતમાં કુલ દસ જેટલા અંકો છે. ૧થી માંડી ૯ સુધી પહોંચ્યા પછી ગણિતજ્ઞોને સમજાયું કે આ રીતે તો કેટલીયે સંખ્યાની કલ્પના કરતા રહો, તો પણ એનો કદી અંત નહિ આવે એટલે એ ૯ અંકોની મદદથી આગળની બધી સંખ્યાઓ બનાવી અને પૂર્ણતાને અર્થે તેમણે એવી એક સંખ્યાની કલ્પના કરી, જેનાથી સંખ્યાની એકમ, દશક, શતક કોઈપણ દોટને અંતે વિશ્રામ મળી શકે. એ સંખ્યાનું નામ છે શૂન્ય (ઝીરો). આ શૂન્ય પર અંકગણિત અને એવી લાંબી લાંબી ગણતરીઓ ટકી રહે છે અને તે સત્ય ઠરે છે, પણ શૂન્ય પોતે શી વસ્તુ છે તેનોય થોડોક વિચાર કરી લઈએ. ^૩/_૪ નો અર્થ આપણે એમ કરીશું કે કોઈ એક

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૧૫

વસ્તુના આપણે ચાર ભાગ કર્યા હોય તો એમાંના ત્રણ ભાગોને સાથે ઉપાડી લેતાં તે $\frac{3}{4}$ કહેવાશે. એ રીતે બે ભાગ કરીને તેમાંનો એક ભાગ લઈએ તો $\frac{1}{2}$ કહેવાશે. 'ભિન્ન-ગણિત' આવા વિભાગો (પાર્ટીશન્સ) પર જ અવલંબે છે અને અત્યંત લાંબા પ્રશ્નોને આ રીતે સીમિત કરી લેવાનું શક્ય બન્યું છે. પણ જો કોઈ વસ્તુના શૂન્ય જેટલા ટુકડા કરો અને એમાંથી એક ભાગ લઈએ તો $\frac{1}{0}$ અને શૂન્ય વિભાજિત એકનો અર્થ શો? અનંતતા(infinity) બે, ચાર, છ, દસ-કોઈપણ સંખ્યાના શૂન્ય જેટલા ટુકડા કરો. તેનો ઉત્તર તે અનંતતા જ આવશે. એનો કોઈ અર્થ થતો નથી, કેમ કે અનંતતા કોઈ સંખ્યા જ નથી, જ્યારે શૂન્યને એક સંખ્યા તરીકે આપણે સ્વીકારી છે. એ શૂન્યને જો દૂર કરવામાં આવે તો આખું ગણિત તૂટી પડશે. કોઈ પણ વસ્તુના ચાર સરખા ભાગ કરવામાં આવે અને એમાંથી શૂન્ય ભાગ લઈ લેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર શૂન્ય જ હશે (કશું નહિ). શૂન્યમાંથી શૂન્ય ઘટાડવાનો અર્થ શૂન્ય અને અનંતતા(infinity), પણ એથી કંઈ અર્થ સરશે નહિ. પણ એટલા કારણે એને આપણે દૂર કરી શકતા નથી, કારણ કે આખું અંકગણિત એના પર જ અવલંબે છે. વિશ્વની અર્થપૂર્ણતા સમજવા માટે આપણે પણ અનિવાર્યપણે એક બિદ્ધની કલ્પના કરવાની રહે છે. એને આપણે ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારવાનો રહે છે અને એ રીતે સ્વીકારી લઈએ તો સમાજ અને દેશ, અનુશાસિત વર્ગ સર્વ વ્યવસ્થિત અને મૈત્રીભાવે રહી શકે એ નિશ્ચિત છે.

ઈશ્વરના અસ્તિત્વને કેવળ વિશ્વાસના આધારે જ આપણે પ્રમાણિત કર્યું એમ ન માનવું જોઈએ. વિશ્વાસની આવશ્યકતા તો એટલા માટે છે કે એ સર્વસમર્થ સત્તાના સંસર્ગથી આપણને લાભ પ્રાપ્ત થાય. નહિતર, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત કરવા માટે ઢગલાબંધ આધારો આપણી આસપાસના સંસારમાં હંમેશાં પ્રત્યક્ષ થતા રહે છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ ચારેય દિશામાં વિસ્તરેલા સંસારને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોઈએ તો ઈશ્વરને ન માનવાનું કોઈ કારણ મળતું નથી. ઈશ્વર કોણ છે? ક્યાં છે, કેવો છે- એવા બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર તો તેમને જ મળે, જેઓ આ પ્રશ્નકર્તા કોણ છે, ક્યાં છે, શા માટે છે, કેવો છે, એ વિશે ઊંડાણથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરે, કેમ કે ઈશ્વર તો ચારે બાજુ વિદ્યમાન છે અને પ્રશ્નકાર પોતાની અંદર બહાર ચારે બાજુએ વિસ્તરેલા સંસારને જેટલો વધારે જાણવા પામશે, તેટલો તે ઈશ્વરની વધુ નિકટ પહોંચશે.

૨. અદ્ભુત શરીર અને અદ્ભુત કરામત

પોતાના તાબામાં રહેલા લોકોને કોઈક આદેશ આપતી હોય, તેમને કાર્ય સિદ્ધ કરવા કોઈ માર્ગ બતાવતી હોય કે કોઈ કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાનો હસ્તક્ષેપ કરી રહી હોય એવી કોઈ વ્યક્તિના રૂપમાં ઈશ્વરની કલ્પના કરી શકાય નહિ. ખરું જોતાં ઈશ્વર કોઈ વ્યક્તિ નથી. એના અસ્તિત્વને વ્યક્તિના રૂપમાં પ્રમાણિત પાણ કરી શકાય નહિ. માત્ર આ આખું વિશ્વ જેને અનુસરીને ચાલી રહ્યું છે તેના અસ્તિત્વનું દર્શન, તેની સત્તાનો અનુભવ એક નિયમતંત્રના રૂપમાં થઈ શકે છે.

સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મની ભૂમિકા પર ઊતરતાં એ નિયમતંત્રને વધુ જીવંત અને જીવંત રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. સ્થૂલ જગતની વ્યવસ્થા અને તેની ક્રમબદ્ધતા પાણ ગંભીર ભાવે નિરીક્ષણ કરતાં ઓળખી શકાય છે, તેમજ સમજી શકાય છે. કોઈ પાણ પદાર્થનું ગહન દષ્ટિએ પરીક્ષણ કરતાં સહજ જ તેનું સૌંદર્ય અને વૈભવ જાણી શકાય છે, સમજી શકાય છે. એ માટે દૂર સુધી જવાની જરૂર પાણ નથી. આપણા સૌથી નિકટનો પદાર્થ તે આપણું આ શરીર છે. એના પર જ નજર કરો અને એની ઉપલી ત્વચાનો વિચાર કરો, તો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનો ભેદ સમજવાનું શક્ય બની રહે છે. ઉપરથી જોતાં તો એ ત્વચા કેવળ ભૂરા પ્લાસ્ટિકની થેલી જેવી લાગશે અને એની અંદર સડતો સબડતો કચરો ને ગંદકી ભર્યા હોય એમ સમજશે, પાણ એ ત્વચાને તમે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ કેળવીને જુઓ તો કોથળીના એ પાતળા પડની વચ્ચે કેવી જંગી કારખાના જેવી હિલચાલો ચાલી રહી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. આપણી ત્વચાનાં ત્રણ સ્તરો છે. (૧) ઉપરની ત્વચા (૨) અંદરની ત્વચા અને (૩) હાડકાં ઉપરની પેશીઓ. એ પેશીઓવાળી ત્વચામાં રક્તવાહિનીઓ, નસો અને ચરબીના કણ રહ્યા હોય છે.

એક ચોરસ ઈંચ જેટલી ત્વચામાં લગભગ ૭૨ ફૂટ લાંબી નસોની જાળ ફેલાયેલી હોય છે અને એટલા જ વિસ્તારમાં વિસ્તરેલી રક્તવાહિની નળીઓ બાર ફૂટથી પાણ વધુ લાંબી થવા જાય છે. એ રક્તવાહિનીઓ ગરમી અને ઠંડીનું નિયંત્રણ કરે છે. ઠંડીમાં એ સંકોચાય છે અને ગરમીમાં ફૂલે છે. ઠંડીમાં એ

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૧૭

સંકોચાતાં ઓછી ગરમી ખરચાય છે અને શરીરમાં ગરમીનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે. આથી ઊલટું, ગરમીની ઋતુમાં ફૂલે છે અને એ રીતે ગરમીનો વધુ વ્યય થઈ એનું સંતુલન જળવાઈ રહે છે. રક્તવાહિનીઓ, નસો અને ચરબીના કણોના લીધે જ ત્વચા હાડકાંઓ સાથે વળગેલી રહે છે. ઉંમર વધતાં ચરબીના આ કણો સુકાતા જાય છે ત્યારે ત્વચામાં કચલીઓ પડવા લાગે છે. અંદરની ત્વચામાં નસો અને રક્તવાહિનીઓ સાથે જ પ્રસ્વેદ ગ્રંથિઓ સ્નિગ્ધતાની ગ્રંથિઓ અને રોમકૂપ હોય છે. ત્વચાના સ્પર્શથી જન્મતા અનુભૂતિના તરંગોને એ નસો ટેલિકોનના તારની જેમ જ મગજમાં પહોંચાડે છે અને મગજનો જે કંઈ સંકેત કે સંદેશ હોય તેને શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો સુધી લઈ જાય છે.

લગભગ બે લાખ જેટલી પ્રસ્વેદગ્રંથિઓ શરીરમાંના હાનિકારક પદાર્થોને પરસેવાના રૂપમાં બહાર કાઢે છે. એ રીતે નિરંતર પરસેવો ઝમતો રહે છે. જેકે ટીપાંના રૂપમાં બહાર તે જામે છે ત્યારે જ તે નજરે ચઢે છે. આ રીતે પરસેવાના રૂપમાં સતત ઝમ્યા કરતા મેલનું આવરણ ત્વચા પર જામવા લાગે છે. એની સ્નાન દ્વારા સફાઈ જરૂરી બને છે. જે એની સફાઈ કરવામાં ન આવે તો પરસેવો બહાર કાઢનારાં છિદ્રો જ પુરાઈ જાય અને દાદર, ખરજવું, ખસ વગેરે રોગનું કારણ બને છે.

ત્વચાની નીચે માંસપેશીઓ છે. એ માંસપેશીઓ સશક્ત અને સંતુલિત રહે તો સ્વાસ્થ્ય અને સૌંદર્યની ઝલક તેના પર વર્તાય છે અને જે તે ફૂલી ગયેલી, સૂકી, બેડોળ બની જાય તો શરીર કદરૂપું લાગશે. બિનજરૂરી આરામ કે વધારે પડતો શ્રમ-બંનેના કારણે માંસપેશીઓ અશક્ત અને બેડોળ બની જાય છે. શરીરના બધાં અવયવોને સમુચિત શ્રમ મળી રહે તો તે સુડોળ બની રહે છે. શ્રમની સમતુલા તે જ વ્યાયામ. આ માંસપેશીઓની રચના અને તેમના ભારના કારણે જ વ્યક્તિ જાડી કે પાતળી દેખાય છે.

આ માંસપેશીઓ બારીક તંતુઓની બનેલી છે. એ બારીક તંતુઓ પોતાના કરતાં એક લાખગણો ભાર ઝીલવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એ પેશીઓમાં ત્રણ ચતુર્થાંશ જેટલું પાણી અને એક ચતુર્થાંશ પ્રોટીન હોય છે.

આ માંસપેશીઓ પર સીધેસીધું મગજ દ્વારા નિયંત્રણ થાય છે. એ પૈકી કેટલીક પેશીઓની ક્રિયાશીલતા આપણને એ અનાયાસ ચાલતી હોય એવી

દેખાય છે, જાગ્રે કે સ્વયંસંચાલિત રચના હોય એવી. જેમ કે ફેફસાંઓનું સંકોચાવું અને વિસ્તરવું, હૃદયનું ધડકતા રહેવું, લોહીનું ભ્રમણ થવું, પાંપણોનું પટપટાવવું, ખોરાકનું પાચન થવું અને મળનું બહાર ફેંકાવું વગેરે. હકીકતમાં આ બધી ક્રિયાઓ અનાયાસ સંભવતી નથી, પણ અચેતન મનને આધીન હોય છે. એ સિવાયની અન્ય પેશીઓનું સંપ્રજ્ઞ મન દ્વારા નિયમન અને નિયંત્રણ થાય છે.

આ માંસપેશીઓને કેળવીને શિસ્તમાં આણી શકાય છે. નૃત્ય, સરકસ વગેરેમાં આવી કેળવણી અને તાલીમ જ કામ આવે છે. ઊંછળવું, કૂદવું, વાંકા વળવું વગેરે ક્રિયાઓ આ માંસપેશીઓની વલનક્ષમતાને કારણે જ શક્ય બને છે. એ વલનક્ષમ પેશીઓને કારણે ઘા લાગવા છતાંય આપણાં હાડકાં ઘણુંખરું બચી જતાં હોય છે. એમ ન હોત તો તો વારેવારે હાડકાં તૂટી જવાના બનાવો બનતા રહેત. વળી સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની પેશીઓ વધુ સખત અને મજબૂત હોય છે. શરીરમાં હાથની પેશીઓ વળી વધુ સશક્ત હોય છે.

આ તો ત્વચા અને તેની સાથે વળગી રહેલી પેશીઓનાં જાળાંની વાત થઈ, પણ એની નીચે રહેલા અવયવો પણ કેટલી અજબની હિલચાલ રાતદિવસ કરી રહ્યા હોય છે! કિડની અને લિવર જેવા બે અવયવો વિશે શરીરશાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી કેવળ પ્રાથમિક માહિતીની ભૂમિકા પર નજર કરતાં તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. શરીરના અવયવોમાં સૌથી નાનાં બે અંગો તે છે કિડનીઓ. તે કરોડરજ્જુનાં હાડકાંઓ સાથે જોડાયેલી ભૂરા, કથ્થાઈ રંગની, મુઠ્ઠીના આકારની રચના છે. વાલપાપડીના મોટા દાણા જેઈ લો. એનું વજન દોઢસો ગ્રામ અને એનું કામ મૂત્રનિર્માણનું છે. એટલેકે, લોહીમાં એકદું થતું કચરાવાળું બિનજરૂરી પાણી ગાળી ગાળીને અલગ પાડવું અને બહાર કાઢવું તે તેનું કામ છે. ડાબી બાજુનો મૂત્રપિંડ જરાક ઉપરના સ્થાને, જ્યારે જમણી બાજુનો થોડો નીચે હોય છે. એટલે સામાન્ય ક્રિયામાં મુશ્કેલી ન વર્તાય. દરેક મૂત્રપિંડ આશરે ૪ ઈંચ લાંબો, ૨^૧/_૨ ઈંચ પહોળો અને ૨ ઈંચ જડો હોય છે. લોહીમાં મીઠું, પોટેશિયમ, કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ વગેરેનું પ્રમાણ વધી જાય તો શરીર પર એમની માઠી અસર રોકવા તે નિરંતર સક્રિય રહે છે. લોહીમાંના ક્ષાર અને અમ્લતત્વનું પ્રમાણ સમતુલિત રાખવાનું કાર્ય તે કરે છે.

ઈન્ધર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૧૯

એક કલાકમાં જ બંને મૂત્રપિંડ જેટલા લોહીને ગાળવાનું કામ કરે છે, તેટલા લોહીનું વજન શરીરથી બમણું થવા જાય છે. આ રીતે મૂત્રપિંડ ગળાણીનું કામ કરે છે. ગાળેલા લોહીમાંના ઉપયોગી અંશો મૂત્રપિંડની નળીઓમાં રોકી લે છે. આ નળીઓની સંખ્યા ૧૦ લાખથી વધુ છે. એ નળીઓને એક સીધી હારમાં ફેલાવવામાં આવે તો તે ૧૧૦ કિલોમિટર લંબાઈની થશે. એ નળીઓ લોહીમાંથી ગાળી કાઢેલાં વિટામિન, સાકર, હોર્મોન્સ અને એમીનો એસિડ જેવાં તત્ત્વો લોહીમાં પાછાં ભેળવી દે છે, જ્યારે ક્ષાર અને બીજાં હાનિકારક તત્ત્વોને બહાર ફેંકી દે છે. બિનજરૂરી ક્ષાર જે શરીરમાં એકત્ર થવા લાગે તો ત્યાં સોજા આવે છે. રોજેરોજ બે લિટર જેટલું મૂત્ર નિર્માણ કરીને આ મૂત્રપિંડો ક્ષાર, ફોસ્ફેટ, સલ્ફેટ, પોટેશિયમ, કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ, લોહું, ક્રિએટાઈનીન, યૂરિયા, એમોનિયા, યૂરિક એસિડ, હિપ્યુરિક એસિડ, નાઈટ્રોજન વગેરેનું વધારાનું પ્રમાણ શરીરમાંથી દૂર કરે છે. મૂત્ર સામાન્ય રીતે આછા પીળા રંગનું હોય છે અને એ બે મૂત્રપિંડો વચ્ચેના પરસ્પરનો સહયોગ તો અદ્ભુત વસ્તુ છે! એ પૈકી એક ખરાબ થઈ જાય તો બીજું એનો બધોય કાર્યભાર સંભાળી લઈ પૂરી જવાબદારી નિભાવી લે છે.

આવું જ બીજું નાનું પણ મોઢું અંગ છે લિવર. પુરુષોના લિવરથી સ્ત્રીઓનું લિવર વજનમાં થોડું હલકું છે. પુરુષોનું લિવર સામાન્ય રીતે સવાથી દોઢ કિલોગ્રામનું હોય છે. એ લિવર જમણી બાજુની પાંસળીઓની નીચે ઉદરપટલ સાથે વળગેલું હોય છે અને શરીરના લોહીનો એક ચતુર્થાંશ જેટલો જથ્થો એમાં એકત્ર થતો હોવાથી ભૂરા-લાલ રંગનું તે દેખાય છે. તેને પકડી જેતાં તે કઠણ લાગે છે. આ લિવરની નાની નાની કોષરચનાઓ ઘણી વિલક્ષણ હોય છે. એકવાર નષ્ટ થવા છતાં બીજીવાર બંધાઈ જાય છે. એટલે લિવરનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ નાશ પામે તો પણ બાકીના એક ચતુર્થાંશથી કામ ચાલી શકે છે. અપૂરતા પોષણના કારણે એનો જરૂરી વિકાસ થતો નથી, ત્યારે પાચનને લગતા અનેક રોગો જન્મે છે. સમતોલ આહાર દ્વારા એને પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રોટીન આપવામાં આવે તો તે સ્વસ્થ બની રહે છે. પ્રોટીનની ઊણપના કારણે એ કમજોર બની જાય છે.

મૂત્રપિંડ અને લિવરની સામાન્ય ક્રિયાશીલતા જ ઓછી આશ્ચર્યકારક

નથી, પાણુ એના સહયોગથી ચાલતા શરીરની સમતુલાનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે જ કરીએ ત્યારે જ જીવનના ધારણપોષણમાં એમનું કેટલું મોટું મહત્ત્વ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. હૃદય અને મગજ એ જ જીવનનો આધાર છે, એ તો સમજવા પૂરતી વાત છે. પાણુ એ સત્ય પડકાર્યા વિનાય આપણે એમ કહી શકીએ કે ઉપરોક્ત બે અંગોમાં થોડીક પાણુ ખરાબી થઈ જાય તો અશક્તિ, રોગ કે મૃત્યુની સ્થિતિ પેદા થતાં વાર નહિ લાગે. બંને ય આખા શરીરના આધાર સમા રક્તસંચયોને સ્વચ્છ, સ્વસ્થ અને સશક્ત રાખવાના કાર્યમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે, પાણુ સામાન્ય રીતે એમની ક્રિયાશીલતાનું મહત્ત્વ એકદમ પ્રગટ થતું નથી.

વાળ જેવી નિર્જીવ અને સેંકડોવાર કાપીને ફેંકી દેવાતી વસ્તુ પાણુ પોતીકી રીતે વિશિષ્ટ અને અનુપમ છે. રોમકૂપમાંથી વાળ ઊગે છે. એ રોમકૂપ ખોપરીની ઉપરની ત્વચાની નીચે લગભગ એક તૃતીયાંશ ઈંચ જેટલા ઊંડા હોય છે. અહીંથી વાળને એનું પોષણ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે માણસના માથા પર ૧ લાખ ૨૦ હજાર જેટલી સંખ્યામાં વાળ હોય છે. મહિનામાં પોણા ઈંચ જેટલા તે વધે છે, પાણુ ધીમે ધીમે એનો વૃદ્ધિદર ઘટતો જાય છે. બે વર્ષમાં સુધી એકધારો વધારો થતો રહે તે પછી સામાન્ય રીતે તેની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. વાળનું આયુષ્ય સામાન્ય રીતે ૧^૧/_૨ વર્ષથી માંડીને ૬ વર્ષ સુધીનું હોય છે. આયુષ્ય પૂરું થતાં તે મૂળમાંથી ઊખડી જાય છે અને એના સ્થાને નવા વાળ ઊગી આવે છે.

વાળ હંમેશાં ત્રાંસા ઊગે છે, પાણુ સખત ઠંડીમાં કે ભયના પ્રસંગમાં કે રોમાંચની લાગણી થતાં તે સીધા થઈ જાય છે. વાળના મૂળમાં છિદ્રો દ્વારા સ્નિગ્ધતા પહોંચે છે. રોમકૂપમાંથી જેટલી વધુ સ્નિગ્ધતા વહેતી રહેશે તેટલા વધુ પ્રમાણમાં વાળ કોમળ અને સ્નિગ્ધ બની રહેશે. પેટ કે દાંત બગડતાં આ સ્નિગ્ધતાનો ત્રાવ થંભી જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે તે પહેલાં જ વાળ સફેદ થવા માંડે છે.

વાળનું મહત્ત્વ શોભા કે સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ માનવામાં આવે છે. ચહેરાના સૌંદર્ય પર એનો કેવો પ્રભાવ રહે છે, એ ખ્યાલને અનુવર્તિને જ તેની સારસંભાળ રાખવામાં આવે છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિ છોડીને નીચે ઊતરતાં એની સાથે જોડાયેલી ચરબી અને પ્રોટીનની પ્રક્રિયાની પરિસ્થિતિને સમજવી શકાતી હોય તો,

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૨૧

મીટરની જેમ યંત્રની આંતરિક રચનાનો પરિચય પણ આપી શકે. એટલું જ નહિ, એની સહાયથી મગજનો સ્તર તથા ભાવનાઓના વિકાસનો પણ અંદાજ આવી શકે. પંચકેશ રાખવાની કે મુંડન કરાવવાની આધ્યાત્મિક પરંપરાઓની પાછળ મનોસૃષ્ટિને અમુક દિશામાં વાળવાનો સભર પ્રયત્ન રહ્યો હોય છે.

અહીં મૂળ મુદ્દો ત્વચા, માંસપેશીઓ, મૂત્રપિંડ, લિવર કે વાળની સમાલોચના કરવાનો નહિ, પણ એમ પ્રતિપાદિત કરવાનો છે કે સ્થૂલ દષ્ટિએ એ અંગોનું કશું જ મહત્ત્વનું લાગતું નથી, પણ એમની કાર્યક્ષમતા તથા ઉપયોગિતા કેટલી છે તેનો ખ્યાલ એ અંગોમાં ખામી ઊભી થતાં, એમાં જન્મતો ભયંકર સંઘર્ષ નજર સામે આવે ત્યારે સમજાય છે.

અંગોની સમાલોચના તો ઘણો માટો વિષય છે, પણ એના સૌથી નાના એકમ ‘જીવાણુ’ નું પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો સમજાશે કે નાનકડો પરમાણુ જે રીતે જડ બ્રહ્માંડનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, એ જ રીતે ચેતનજગતની સમસ્ત ક્રિયાશીલતા જીવાણુમાંય પ્રત્યક્ષ થશે. જીવાત્મા એ પરમાત્માનું પ્રતીકરૂપ છે. આખોય માણસ યોતાના વંશજોની અસંખ્ય પરંપરાઓને આવરી લઈને નાનકડા શુક્રબીજમાં બેઠો હોય છે. શુક્રબીજની વાત પણ ઘણી મોટી છે. એની અંદર પ્રત્યક્ષ થતાં અતિસૂક્ષ્મ ગુણસૂત્રોની સ્થિતિ હજી પણ વધુ વિસ્મયકારી છે. એના વ્યક્તિત્વમાં અસંખ્ય પ્રવાહો અને અસંખ્ય સ્તરોનું એવું તો મિલન થયું હોય છે કે સ્થૂલ જીવવૃક્ષમાં એ બીજસત્તાનો જ પ્રભાવ અને એનું જ કર્તૃત્વ નજરે ચઢે છે.

માનવ અને તેનું જીવન શું છે? (What is man and his life?)

માનવ શું છે, એ પ્રશ્નનો વિજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થતો ઉત્તર સાવ સામાન્ય છે અને એને જ સાચો માની લઈએ તો તો માનવઅસ્તિત્વ અત્યંત તુચ્છ અને ઉપહાસને પાત્ર બની રહે છે. રસાયણશાસ્ત્રીઓની દષ્ટિએ માનવશરીર અસંખ્ય રાસાયણિક ઘટકોનું સંમિશ્રણ છે. આ ઘટકો ઘણું કરીને ૧૫ તત્ત્વોનાં બન્યાં છે. રોજરોજ એમનો વ્યય થતો રહે છે અને રોજરોજ નવા આધારોમાંથી પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. આ રીતે એમનો વ્યય અને જન્મની વચ્ચે સંતુલન જળવાઈ રહે છે.

કેમિસ્ટ્રી ઓફ મટિરિયલ્સ પ્રમાણે શરીરને પૂરા સો એકમનું ગાણીએ તો એમાં સમાયેલાં તત્ત્વોની ટકાવારી આ પ્રમાણે જોવા મળશે. (૧) પ્રાણવાયુ ૬૫% , હવા અને પાણીમાંથી પ્રાપ્ત (૨) હાઈડ્રોજન ૧૦%, પાણીથી પ્રાપ્ત તેમજ ૭૫% જીવનસાધન અને પાણીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભોજનમાંથી કુલ ૨૫% જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. એનું વિશ્લેષણ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :

(૩) કાર્બન ૧૮% (૪) નાઈટ્રોજન ૩% (૫) કેલ્શિયમ ૨% (૬) ફોસ્ફરસ ૧% (૭) પોટેશિયમ ૦.૩૫% (૮) સલ્ફર ૦.૨૫% (૯) સોડિયમ ૦.૧૫% (૧૦) ક્લોરિન ૦.૧૫% (૧૧) મેગ્નેશિયમ ૦.૫% (૧૨) લોહું ૦.૪% (૧૩) આયોડિન, ક્લોરિન, સિલિકમ ત્રણે મળીને ૦.૪૬% એમ સો એકમ પૂરાં થશે.

ઉપર દર્શાવેલ તત્ત્વો અને ઘટકોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને (૧) પ્રોટીન (૨) કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ (૩) ફેટ-સ્ત્રિગ્ધતા (૪) વિટામિન (૫) સોલ્ટ-મીકું (૬) મિનરલ-ખનીજ (૭) પાણીની જરૂર રહે છે. કોઈને પણ આ તત્ત્વો મળ્યા કરે તો એની સર્વ જરૂરિયાતો પૂરી થઈ ગઈ એમ સમજી લેવું. જીવનનિર્વાહ અર્થે બીજું કંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી.

આર્થિક વિશ્લેષણ પ્રમાણે તો મનુષ્યનું મૂલ્ય એથીય ઘણું ઓછું છે. ૧૦ ગેલન પાણી, ૭ સાબુની ગોટી માટે જરૂરી હોય એટલી ચરબી, ૮૦૦ પેન્સિલો બનાવી શકાય તેટલો કાર્બન, ૧૦ પેટી દિવાસળી બનાવવા જરૂરી હોય તેટલો ફોસ્ફરસ, ૧ નાનકડી ખીંટી બનાવી શકાય તેટલું લોખંડ, ૧ કૂતરાના શરીર પરની જૂ મારવા જોઈએ તેટલો ગંધક, ૧ મરઘીનું પાજરું રંગવા જોઈએ તેટલો ચૂનો, ૨૨ રતલ બરફ પીગળાવવાને જોઈતી ગરમી, ૩ કુગ્ગા ઉડાડવાને ખપમાં આવે એટલો હાઈડ્રોજન તથા એવી જ બીજી સાવ અલ્પ મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ આ શરીરમાં રહેલી છે, એમની બજારકિંમત વધુમાં વધુ પાંચ રૂપિયા થાય. એની 'ફેસ વેલ્યુ' એટલે કે બજાર કિંમત એ રીતે નહિ જોવી જ છે. આમ જુઓ તો ચલાણી નોટની ફેસ વેલ્યુ બેચાર પૈસા જેટલી હોય, જ્યારે એની ઈન્ટ્રીસીક વેલ્યુ એના પર બતાવેલા રૂપિયા જેટલી હોય છે, પણ મનુષ્યની બાબતમાં વાત આનાથી ઊલટી જ છે. એનું બાહ્ય મૂલ્ય ઝંજું જ નથી, જ્યારે એનું વાસ્તવિક, આંતરિક અને ચેતનરૂપ મૂલ્ય જ સર્વ કંઈ છે.

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૨૩

જીવન શું છે એ વિશે વ્યાખ્યા કરતાં રસાયણશાસ્ત્રીઓ આપાગને ક્રોમોસોમ-જીવ, ન્યુક્લિયોટાઇડ, ઓક્કીરાઇવો ન્યુક્લિક એસિડ જેવાં વૃક્ષો તથા છોડવાથી ઘેરાયેલા આડાબીડ વનમાં લઈ જાય છે, પાણ મૂળ સત્તા શું છે તે વસ્તુ તેઓ બતાવતા જ નથી. આ મૂળ સત્તા જ ભિન્ન ભિન્ન સ્તરનાં ડી.એન.એ. બનાવે છે અને એને એકબીજાથી બદલવા દેતી નથી.

જીવાણુવિજ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે પદાર્થ જે રીતે પરમાણુઓનો સમુચ્ચય છે, એ જ રીતે શરીર જીવાણુઓનું સહકાર ક્ષેત્ર છે, પાણ આ જીવાણુ તો અદ્ભુત ત્વરાથી જન્મતાં ને રૂપાંતર પામતાં હોય છે. આ પરિવર્તનની અસર જીવની રીતિનીતિના ફેરફારમાં કેમ દેખાતી નથી એનો ઉત્તર વૈજ્ઞાનિકોની પાસે નથી.

જીવશાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રૌઢ વયના માણસના શરીરમાં ઘણું કરીને ૬૦ ખર્વ જેટલા નાના નાના કોષ હોય છે. એમાંના અંદાજે ૫ કરોડ જેટલા કોષ દર સેકન્ડે મૃત્યુ પામે છે અને એટલા જ બીજા નવજન્મ લે છે. જ્યાં સુધી ઉત્પત્તિનો દર વધુ રહે છે અને મૃત્યુનો દર ઓછો રહે છે ત્યાં સુધી શરીર પુષ્ટ થતું રહે છે, જ્યારે બંને ક્રિયાઓ સરખે સરખી થાય છે ત્યારે એમાં સ્થિરતા જળવાય છે અને એ કોષના મૃત્યુનું પ્રમાણ વધુ ઝડપી બને છે અને જન્મતા કોષની સંખ્યા ઘટે છે તો વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય છે અને પછી ધીમે ધીમે અશક્તિ, રોગ અને અંતે મૃત્યુના દ્વારે પહોંચી જવાય છે.

પરમાણુવિજ્ઞાન પ્રમાણે જડ પરમાણુ ખાસ સ્થિતિમાં જીવન જેવી ક્રિયાશીલતા પ્રાપ્ત કરે છે અને પેઢી દર પેઢી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ બરોબર જાળવી રાખે છે.

પરમાણુઓના સંયોજનથી જડ અને ચેતન પદાર્થોની રચના થતી હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરમાણુઓને પદાર્થનો સૌથી નાનો દષ્ટિગોચર એકમ લેખવામાં આવે છે, જે કે હવે વિકસતા વિજ્ઞાન દ્વારા એથી આગળ જઈને હકીકતરૂપ વસ્તુઓનું રહસ્ય ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ આ વિશ્વમાં શક્તિરૂપ સત્તા જ સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે. એ શક્તિરૂપ મહાસાગરમાં લહેરો ઊઠ્યા કરે છે અને મોજાં રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ લહેરોની ભિન્ન ભિન્ન આવૃત્તિઓ (frequency) સંભવે છે. આ લહેરોની હિલચાલ પ્રકાશ અને શબ્દનું

નિર્માણ કરે છે. એ બંને પરસ્પર અથડાતાંમળતાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે આગુ અને પરમાગુઓના રૂપમાં વાદળોની રચાતી અને વિખરાતી આકૃતિઓની જેમ પ્રત્યક્ષ બને છે. હકીકતમાં પરમાગુઓને ‘આગુ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે ખોટું છે. એમને શક્તિરૂપ મોજાંઓ તરીકે જ ઓળખવાં જોઈએ. એમનું પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. એ આગુ સ્વતંત્ર સત્તાધારી છે એ જાતનો ખ્યાલ માત્ર ભ્રામક છે.

ડૉ. એચ. એસ. વરે પોતાના સહકાર્યકરો સાથે પ્રાણીઓના જૈવિક વિદ્યુતશાસ્ત્રની જે રીતે સંરચના કરી છે, તેમાં પ્રાણીજ વિદ્યુતનો આધાર તેમજ તેનું કાર્યક્ષેત્ર વીજળીથી ભિન્ન કોટિનાં છે. પ્રાણીજ વિદ્યુતમાં તેઓ ઈચ્છા અને બુદ્ધિશક્તિનું સંમિશ્રણ સ્વીકારે છે ભલે ને પછી એ શક્તિ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય. એ પ્રવાહને કારણે પ્રાણીજ વિદ્યુત પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વિશેષ પરિસ્થિતિઓ અને સાધનોની સંરચના કરે છે. પ્રાણ ચુંબકતા પદાર્થમાંથી પોતાને ઉપયોગી અંશ ખેંચી લે છે, તેને પોતાના ઢાંચામાં ઢાળે છે અને ચેતનાના સ્વરમાં પોતાનો ભાગ ભજવી શકે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી આપે છે. કોઈ પ્રાણીના બચ્ચાંમાં કેવી આકૃતિ અને પ્રકૃતિવાળો જીવ નિર્માણ થશે તેનું નિર્ધારણ માત્ર રાસાયણિક સંયોજનના આધારે થતું નથી, પણ નિર્ધારિત રજ અને શુક્રાણુઓમાં રહેલી ચેતના દ્વારા એ નિર્માણ થાય છે. એ જ ચુંબકત્વથી ગર્ભપિંડમાં વિશિષ્ટ કોટિના પ્રાણીની આકૃતિ અને પ્રકૃતિ ઢળવા લાગે છે. જે આમ બનતું ન હોય તો તો સંસારમાં જેવા મળતાં બધાં પ્રાણીઓ એકસરખી આકૃતિ અને પ્રકૃતિવાળાં ઉત્પન્ન થયાં હોત, કેમ કે આગુઓની કોટિ લગભગ એક જ પ્રકારની હોય છે. એમાં જે રાસાયણિક ભિન્નતા છે તેમાં કોટિ કોટિ વર્ગનાં પ્રાણીઓ જન્માવવાની અને તેમની વંશપરંપરા ચાલુ રાખવાની કોઈ ક્ષમતા નથી. વધુમાં વધુ એટલું જ બની શકે કે કંઈક થોડીક-થોડીક ભિન્નતાવાળી જીવકોટિઓ આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થાત. વંશપરંપરા અને જીવવિજ્ઞાનનું જે સ્વરૂપ આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે તેમાં પ્રાણીજ ચુંબકત્વની પોતીકી એવી વિશિષ્ટ ભૂમિકા છે.

આગુવિજ્ઞાનક્ષેત્રના આચાર્ય નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા, ડૉ હેરલ્ડ સી. ઉરેનું

એમ કહેવું છે કે અકાર્બનિક પદાર્થોની કાર્બનિક પદાર્થમાં રૂપાંતર થવાની ક્રિયાનું કારણ એમિનો એસિડ છે. એ રસાયણના પરમાણુઓનું સર્જન કાર્બન, ઓક્સિજન, હાઈડ્રોજન અને નાઈટ્રોજનના વિશિષ્ટ સંયોજનથી થાય છે. આ અદ્ભુત સંયોજનના કારણે જે રસાયણ જન્મે છે તે જડનું ચેતનામાં પરિવર્તન કરવાનું કાર્ય છે.

ડૉ. હેરલ્ડના મતે પૃથ્વીના આદિ વાયુમંડળમાં એમોનિયા, મિથેન અને હાઈડ્રોજન વિશેષ હતા. એમાં પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. એ પછીથી પરિસ્થિતિ બદલાઈ અને પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ વધ્યું તો એમિનો એસિડ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો અને જડ પદાર્થોમાં ચેતન્યરૂપ સત્તા નિર્માણ થવાની પ્રક્રિયા આરંભાઈ.

આ સર્વ વિવરાણો સાવ અધૂરાં છે. એમાં માત્ર જીવની પ્રાણશક્તિની પ્રક્રિયા પાછળ રહેલી વિદ્યુતીય હિલચાલોનું સ્પષ્ટીકરણ જોવા મળે છે, પણ એમાં મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો નથી. પદાર્થની તો એક નિશ્ચિત નિર્ધારિત ગતિવિધિ સંભવે છે, જ્યારે માનવચેતન્યમાં રુચિ, ઈચ્છા, આકાંક્ષા અને ભાવનાની ભિન્નતા જે રીતે છતી થાય છે અને જ્ઞાણે જ્ઞાણે જે રીતે તે બદલાતી રહે છે અને ભાવનાના આવિષ્કાર સાથે તેને જે તરેહતરેહની અનુભૂતિઓનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ શી વસ્તુઓ છે? પરમાણુશાસ્ત્ર એનો ઉત્તર આપી શકે તેમ નથી.

ઊર્જાવિજ્ઞાન જીવનને શક્તિનો સંગ્રહ માને છે. ધ્વનિ તથા પ્રકાશ ચુંબક જેવાં છે અને ગરમી પણ એક પ્રચંડ શક્તિ છે. પ્રાણ એ ગરમીનું જ એક વિશિષ્ટ પરિણામ છે. શરીરમાં જે ગરમી અનુભવાય છે, તે જ તો જીવન છે. શરીર ઠંડું પડી જાય છે ત્યારે પ્રાણ નાશ પામે છે. જો કે ગરમીની જ એક વિલક્ષણ પ્રક્રિયાને જીવનપ્રવાહ કહી શકીએ. શરીરનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યક્ષેત્રોની પાછળ, ઊર્જાવિજ્ઞાન, શરીરના નિશ્ચિત સ્થાને નિશ્ચિત ધાતુઓમાં નિશ્ચિત પ્રકારની ગરમી હોવાનું બતાવે છે.

એ વિજ્ઞાનના મતે તંદુરસ્ત માણસના શરીરનું સામાન્ય ઉષ્ણતામાન ૩૬.૬ અંશ શતાંશ હોય છે. લોહીમાં ૦.૧ ટકો સાકર હોય છે અને શરીરની અંદર ઉષ્ણતામાન ૧૦૦, ૧૪૦ મિલીમીટર (મર્ક્યુરી કૉલમ) સુધી જળવાય છે.

અંદરનું ઉષ્ણતામાન ૩૬.૬ અંશ રહે છે, પાણુ બહારની ત્વચાની ગરમી ૩૩.૦ અંશથી વધુ હોતી નથી. બહારની ઉષ્ણતા ૩૩ થી નીચે ન જાય અને ૪૫ થી ઉપર ન જાય તો એ અંદરના ઉષ્ણતામાનની દૃષ્ટિએ કુદરતી સ્થિતિ ગણાય અને એમાં શરીરનાં સામાન્ય કાર્યો સારી રીતે ચાલતાં રહે છે.

શરીરની માંસપેશીઓ જરૂરી ગરમી ઉત્પન્ન કરી લે છે. ૨૪ કલાકમાં શરીર ૧૬૦ થી ૧ લાખ કેલરી ગરમી બહાર ફેંકે છે. વીજળીનું રોબિંદા ધરવપરાશનું હીટર પાણુ લગભગ એટલી જ ગરમી પેદા કરે છે. લોહીની ગરમી શરીરની ગરમીની સમતુલા જાળવી રાખે છે. જ્યારે ગરમીનું પ્રમાણ વધી જાય છે ત્યારે લોહી શરીરમાં ઝડપથી ભ્રમણ કરવા લાગે છે અને જરૂરી ગરમી બહાર ફેંકે છે, પાણુ જ્યારે ઠંડીનું પ્રમાણ વધે છે તો શરીરમાં જ ગરમીનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

સવારનું ઉષ્ણતામાન ઘણુંખરું ૩૬.૦૦ હોય છે, જ્યારે સાંજનું ૩૭.૫ સુધી પહોંચે છે. દિવસની સરખામણીમાં રાતનું ઉષ્ણતામાન કંઈક ઘટતું હોય છે.

કરોડરજ્જુની ઉપર મગજની નીચે શરીરની ઉષ્માનું નિયંત્રણ કેન્દ્ર રહેલું છે. શરીરની જરૂરિયાત પ્રમાણે એ કેન્દ્રમાંથી ગરમીની વધઘટ થતી રહે છે, પાણુ પ્રયત્નપૂર્વક એના પર અવળી અસરો પાડવામાં આવે તો સખત તાપના દિવસોમાં પાણુ ઠંડીની ધુજારી છૂટે અને કાતિલ ઠંડીમાં પાણુ જેઠની લૂનો અનુભવ થશે.

જીવનના અસ્તિત્વનો હાસ

થોડા સમય પહેલાં વૈજ્ઞાનિકો એમ માનતા હતા કે જીવન અર્થાત્ ચૈતન્ય, શરીરનું નિર્માણ કરનારા કોષો (cells શરીરનો નાનામાં નાનો એવો ભાગ જેમાં જીવનનાં બધાંય લક્ષણો જેવા મળતાં હોય)ની રાસાયણિક ચેતનાથી વિશેષ કશું નથી, પાણુસજીવ અને નિર્જીવ કોષો (cells)ના વિશાળ અધ્યયનને અંતે વૈજ્ઞાનિકોની એ માન્યતા નષ્ટ થઈ ચૂકી છે અને હવે જે સિદ્ધાંત આગળ ધરવામાં આવ્યો છે તે તો એ વાતની પ્રતીતિ કરાવી આપે છે કે માનવશરીરમાં વ્યાપ્ત ચૈતન્યને સ્થિર રાખવામાં એ કોષોની રાસાયણિક પ્રક્રિયા સહાયક બની શકે છે, પાણુ એ જ આત્મારૂપ ચૈતન્ય છે, એ ખ્યાલ સર્વથા ભ્રાન્તિપૂર્ણ છે.

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૨૭

જીવંત કોષો જે રાસાયણિક પદાર્થમાંથી બન્યા હોય છે, તેને જીવરસ (protoplasm) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પણ કોષનો પૂર્ણપિંડ કંઈ જીવરસનો બન્યો હોતો નથી. પ્રોટોપ્લાઝમ તો એક પ્રકારનું પ્રવાહમાન દ્રવ્ય છે. અને તે એક સ્થાને ઘટ્ટ અને સખત રૂપનું હોય છે આ સ્થાનેથી જ 'પ્રોટોપ્લાઝમ'માં રાસાયણિક પ્રક્રિયા અર્થે સ્પંદન જન્મે છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે પ્રોટોપ્લાઝમનું જીવન એ 'કેન્દ્ર' (nucleus) પર જ આધારિત છે. એ કેન્દ્રની વચ્ચે એક વધુ ગોળાકાર તત્વ હોય છે. એને કેન્દ્રિકા કહે છે. આથી વિશેષ, કોષમાં 'આકર્ષણ મંડળ', 'આકર્ષણબિંદુ', 'કોશિકા આવરણ' અને 'શૂન્યસ્થાન' (vacuous) પણ હોય છે, પણ પૂર્ણ કોષમાં મુખ્યત્વે કરીને એ 'કેન્દ્ર' જ ચેતનાનું આદિબિંદુ છે. અમીબા જેવા એકકોષીય જીવનું વિસ્તૃત અધ્યયન કરતાં એમ જાણવા મળે છે કે ૧. ગતિ (movement), ૨. ઉત્તેજનશીલતા (irritability), ૩. પોષણ (nutrient) અને આત્મીકરણ (assimilation), ૪. વૃદ્ધિ (growth), ૫. ઉત્સર્જન (excretion), તથા ૬. જનન (reproduction)-એ ક્રિયાઓ 'કેન્દ્રક'ની ઈચ્છા અને સ્પંદનનું જ પરિણામ છે. સામાન્ય રીતે એ ક્રિયાઓના આધારે જ માનવીને આપણે જીવતો માનીએ છીએ. શરીરના કેન્દ્રસ્થાને રહેલી ક્રિયાઓનો જ્યારે અંત આવે છે ત્યારે માનવીનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું છે એમ માનવામાં આવે છે.

આ સર્વ ક્રિયાઓને ઓળખી લેવાનું જરૂરી છે. સૌથી પહેલી ક્રિયા તે ગતિ. અમીબાને જેતાં સમજાય છે (સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી આ સર્વ વસ્તુ જોઈ શકાય છે) કે એ અમીબા (જીવના રૂપમાં એક સજીવ અને સ્વતંત્ર કોશ) પોતાની પ્રોટોપ્લાઝમની કોથળીમાંથી આંગળી જેવો થોડોક ભાગ બહાર કાઢે છે અને જેવો એ ભાગ નીકળી આવે છે કે તરત એ તરફ ગતિ કરવા લાગે છે. માનવશરીરની રચના પુરુષના બીજકોષ (sperm) અને નારીના રજ (ovum) ના સંયોગથી થાય છે અને એ કોષ પણ પોતાનો વિસ્તાર જે કે એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંતને અનુરૂપ કરતો રહે, તેમ છતાં શરીરનાં અમુક નિશ્ચિત અંગ-પ્રત્યંગની રચનામાં સક્રિય બને છે, પણ એની વિકાસપ્રક્રિયા પણ આ જ સિદ્ધાંત પર કામ કરી રહી હોય છે.

ઉત્તેજનશીલતાનો અર્થ છે અનુભૂતિ કે તન્માત્રા. (realization or identification) માનવશરીરમાં આ કામ નાડીઓ (efferent & efferent nerves) દ્વારા થાય છે, પણ આ નાડીયક શરીરના સર્વ કોષોમાં વિસ્તરી રહેલું છે. અર્થાત્, એકે એક કોષમાં અમીબાની જેમ જ ઉત્તેજનશીલતા રહેલી હોય છે. અમીબાના શરીરની પાસે જલતો અગ્નિ, ઠંડો બરફ, વિદ્યુત કે તેજબ એવી કોઈ વસ્તુ લાવવામાં આવે તો તરત જ તે પાછળ ગતિ કરે છે. આ ગુણનું નામ જ ઉત્તેજનશીલતા છે. શરીરમાં આ જાતની ક્રિયા આવી આપત્તિની ક્ષણે આંચકા સાથે હાથ ખસેડી લેવાની ક્રિયા જેવી જ થાય છે. આપણા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કાંટો ભોંકાય તો આ ગુણના કારણે મગજને સંદેશો પહોંચી જાય છે. ઉપર ઉપરથી એમ લાગે કે આ દર્દ આંગળી કે શરીરના બીજા કોઈ ભાગમાં છે, પણ એનો અનુભવ મગજને થઈ રહ્યો છે, એટલે કે, મગજની ચેતના આખા શરીરના એકે એક કોષમાંના કેન્દ્રક(nucleus)ની જેમ કામ કરી રહી છે.

પોષણ અને આત્મીકરણનો અર્થ થાય છે ભોજ્ય પદાર્થને અંદર લેવો અને એને આત્મસાત્ કરીને શરીરમાં શક્તિનું નિર્માણ કરવું. અમીબા પ્રોટોપ્લાઝમ દ્વારા બે ચાંચ જેવા ભાગ બહાર કાઢીને આ કામ કરે છે. શરીરમાં પણ પાચનની ક્રિયા આમ તો પેટમાં ચાલતી હોવાનું સમજાય છે, પણ અમીબા જે રીતે પ્રાણવાયુના સંયોગથી ભોજનના દ્રવ્યનું પ્રોટોપ્લાઝમમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. એ જ રીતે પાચનનાં અંગોની સહાયથી એ અન્નનું ક્રમશઃ રસ, લોહી, વીર્ય અને ઓજસમાં રૂપાંતર થઈ આખા શરીરમાં તે આત્મસાત્ થતું રહે છે.

ઉત્સર્ગ એ પાચનની ક્રિયા જેવી મળવિસર્જનની ક્રિયાનું નામ છે. અમીબા પણ આવું કામ કરે છે અને મળમૂત્ર, થૂંક, પેશાબ, પરસેવાના રૂપમાં માનવશરીર પણ વૃદ્ધિ પામે છે.

વૃદ્ધિનો ગુણ પણ શરીરના કોષોમાં અમીબાની જેમ જ જોવા મળે છે. ખોરાકથી જે રીતે અમીબાનો પ્રોટોપ્લાઝમ વધતો રહે છે એ જ રીતે માનવશરીર પણ વૃદ્ધિ પામે છે.

પ્રજનનની ક્રિયા પણ એક અમીબામાંથી, કેન્દ્રક સહિત (nucleus) પ્રોટોપ્લાઝમના બે ભાગમાં અલગ થવાની ક્રિયારૂપે, ૧ માંથી ૨, ૨ માંથી ૪, ઈત્દર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૪ માંથી ૮ એવા ક્રમમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને નિશ્ચિત આકાર અને પ્રકારવાળાં અંગ બનાવે છે.

ન્યાં સુધી કોષોમાં આ ક્રિયા ચાલતી રહે છે ત્યાં સુધી શરીરને જીવતું માનવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવિક મૃત્યુની જાહેરાત થયા પછી ય કેટલાક સમય સુધી આ ક્રિયા ચાલુ રહે છે. શરીરનું સડવું, દુર્ગંધ, વાળની વૃદ્ધિ જેવાં લક્ષણો એ વાતની ખાતરી કરાવે છે કે મૃત્યુ પછી ય શરીરની રાસાયણિક પ્રક્રિયા ચાલતી રહે છે અને શરીર પૂરે પૂરું સડીને ગળી જાય ત્યાં સુધી એ ચાલુ રહે છે. એટલે ચેતનાને રાસાયણિક પ્રક્રિયા ન માનતાં તેની એક સ્વતંત્ર સત્તા જ સ્વીકારવી જોઈએ.

સજીવ તથા નિર્જીવ કોશિકામાં દેખાતી સ્પષ્ટ ભિન્નતા એની સાબિતી બની રહે છે. માનવી ન્યાં સુધી જીવતો રહે છે ત્યાં સુધી પ્રોટોપ્લાઝમ અત્યંત કોમળ, તેજસ્વી અને નિરંતર રૂપાંતરશીલ જોવા મળે છે. ક્યારેક ફીણના જેવી ચમક, ક્યારેક રાગપ્રદેશના જેવી ચમક, પણ મૃત્યુની દશામાં એની એ ચમક નષ્ટ થઈ જાય છે અને બાફેલા ઈંડાની સફેદી જેવું તેના પર છવાઈ રહે છે. આ ભિન્નતાને લીધે વૈજ્ઞાનિકો પણ વિમાસણમાં પડી જાય છે અને શરીરની રાસાયણિક પ્રક્રિયા તે જ જીવન એમ પૂર્ણતયા સ્વીકારી લેવાને તે પણ તૈયાર હોતા નથી.

આથી ઊલટું, સંત હરિદાસ જેવો યોગીઓએ સમાધિ દ્વારા એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ચેતનાને એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે અને ઈચ્છા પ્રમાણે એને શરીરમાંથી અલગ કરી શકાય છે તેમજ દાખલ કરી શકાય છે. આ વાતનું બીજું એક દટાંત છે ઈંગ્લેન્ડના કર્નલ ટાઉનશેડ. પોતાની સંકલ્પશક્તિ પર તેમણે એટલું કઠોર શાસન સિદ્ધ કર્યું હતું કે ચાહે ત્યારે પોતાનો પ્રાણ શરીર આળગો કરી શકતા હતા, તેમ જ કેટલોક સમય પ્રાણને બહાર રાખી ફરી શરીરમાં દાખલ કરી શકતા હતા. આ આધાર પર એમણે જીવનને શરીરની રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી ભિન્ન અસ્તિત્વ રૂપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું.

એકવાર ત્રણ સહકારી દાક્તરો આગળ તેમણે આ જાતનો પ્રયોગ કરેલો. પોતાના શરીરમાંથી સમગ્ર ચેતનાને તેમણે બહાર ખેંચી લીધી હતી. એ પછી દાક્તરોએ બધી જાતની પરીક્ષા કરીને શરીરને પૂરેપૂરું મૃત્યુ પામેલું જાણાવ્યું હતું. હૃદય, નાડી, રક્તાભિરગણ સર્વ ક્રિયાઓ થંભી ગઈ હતી. શરીર સાવ ઠંડું

પડી ગયું હતું. થોડા સમય પછી ફરી એ શરીરમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફરીથી તેમનું શરીર સામાન્ય સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. એ ઘટના દાક્તરોની સામે એક મોટો પડકાર બની રહી. તેમને સ્વીકારવું જ પડ્યું કે જીવાત્મા ખરેખર જ શરીરથી ભિન્ન એવું કોઈ તત્ત્વ છે.

મનુષ્યનું શરીર જે નાના નાના કોષો (એટલે કે, પ્રોટોપ્લાઝમ નામના જે જીવંત પદાર્થથી માનવશરીર બંધાયું છે તેનો સૌથી નાનો અંશ) નું બન્યું છે, તેની સૂક્ષ્મતાની ક્લપના પાણ થઈ શકતી નથી. એની અંદર એનાથી ૫ વધુ સૂક્ષ્મ કણો ઉપસ્થિત હોય છે. દા. ત. પરમાણુનો વ્યાસ .૦૦૦૦૦૦૧ મિમિ. છે, તો એના કેન્દ્રનો વ્યાસ .૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૧ મિ. મિ. હોય છે. વળી આ કેન્દ્રમાં પાણ એક વિશેષ રૂપની રાસાયણિક રચના સંભવે છે, જેને કોમોસમ કે ગુણસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. રાસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષામાં એને જ ડી. એન. એ. તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એનો આકાર વળ આપેલી સીડી જેવો હોય છે. વૈજ્ઞાનિકો એવું અનુમાન કરે છે કે આ ડી. એન. એ. માં આખા વિશ્વનું દૃશ્યશ્રાવ્ય જ્ઞાન પડેલું છે. એક કેન્દ્રની ડી. એન. એ. માં જે ભાષા અંકિત થઈ છે તેમાં ૧ અબજ અક્ષરો હોય છે અને આખા શરીરમાં આવા ૬૦૦ ખર્વ કોષો પડેલા છે. હવે ૬૦૦ ખર્વ કોષોમાંના અક્ષરો ખોદી કાઢવામાં આવે તો એક માનવીના શરીરમાં જ ૬૦ ખર્વ X ૧ અબજ = ૬૦૦ ખર્વ અક્ષરો સમાવશે પામશે. ફ્લર્શીંગ મેડો (ન્યૂયોર્કના જે સ્થળે બેઉ ટાઈમ કેપ્સ્યુલ જમીનમાં દાટવામાં આવી છે) માં દાટવામાં આવેલી પેટીમાં પાણ બધું મળીને માત્ર ૧ કરોડ અક્ષર જ હતા. એ રીતે આપણે એમ જ માનવું પડશે કે મનુષ્યના શરીરમાં એવી તો ૬૦ ખર્વ પેટીઓ જેટલું જ્ઞાન સંચિત થયેલું છે.

કોષ જે રીતે જ્ઞાન, ગુણ અને સંસ્કારોથી મુક્ત નથી, એ જ રીતે એ પદાર્થથી અલગ પાણ રહી શકે નહિ, કેમ કે પદાર્થ કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, બ્રહ્માંડનો ગુણ માત્ર છે. એટલે શરીર રૂપી પેટીમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અનાદિ સ્ત્રોતો જ નહિ, પદાર્થની સ્થૂળ સંસ્કૃતિઓ પાણ નિશ્ચિત રૂપે બદલ થયેલી છે, એ વાત સમજવામાં આવી કોઈ મુશ્કેલી રહેવી ન જોઈએ. ખરી વાત એ છે કે જમીનમાં દાટવામાં આવેલી ટાઈમ કેપ્સ્યુલ ક્યારેક બગડી જાય એમ બને, પાણ માનવશરીર જેવી કેપ્સ્યુલ દરેકને માટે દરેક સમયે ઉપલબ્ધ હોય છે. વિજ્ઞાન આજે બ્રહ્માંડમાં

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૩૧

પહોંચીને અનેક રહસ્યો ખુલાં કરી રહ્યું છે ત્યારે એની ઉપલબ્ધિઓ અને તેનાં આ જાતનાં સર્વ પ્રમાણો એ વાતની સાખ પૂરે છે કે પદાર્થમય જગતના વિસ્તારમાં માનવી જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે તે સર્વ બીજરૂપે તેની અંદર સમાહિત છે અને એ માટે તેણે બીજે ભટકવાની કોઈ જરૂર નથી.

તો આ બધું એક સામાન્ય વ્યક્તિની નજરમાં કેમ આવતું નથી અને વિજ્ઞાની કે યોગીઓની નજરમાં આવે એમ કેમ બને? આ એક એવો પ્રશ્ન છે, જેનો ઉત્તર એક જ છે. એ ઉત્તર એ કે સૂક્ષ્મતર અવસ્થામાં પહોંચવા માટે પોતાની ઈન્દ્રિયોને પણ સૂક્ષ્મ બનાવવાની રહેશે. ટાઈમ કેપ્સ્યૂલમાં જે બધાં યંત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે અને જેની સહાયથી પેટીમાં બંધ કરાયેલી બધી વસ્તુઓ ખોલીને જાણી શકાય છે, એ જ રીતે પોતાની ચેતનાને સૂક્ષ્માવસ્થામાં પ્રવેશ કરાવીને આપણે પણ સમય, ગતિ અને બ્રહ્માંડથી પર એવી બધી વસ્તુઓ, જે સ્થૂળ નજરે જોતાં લાખો કરોડો માઈલ વેગળી છે, આજે નહિ ભવિષ્યમાં જ સંભવશે અથવા પૂર્વે જે સંભવી હતી તેમને સમજવામાં જાણવામાં અને પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે સમર્થ બનીએ છીએ.

૩. વિરલ માનવી અને તેની વિશિષ્ટતાઓ

સામાન્ય રીતે વિરલ માનવી આપણે તેને જ કહીએ છીએ જે સરેરાશ માનવીથી અનેકગણો ચરિયાતો હોય. દા.ત. સામાન્ય માનવી પચાસ કિલો જેટલું સહેલાઈથી ઊંચકી શકે છે. કોઈક સો કિલો જેટલું વજન પણ ઊંચકી શકે છે, તો કોઈક વળી પચીસ કિલો જેટલું પણ વજન ઊંચકી શકતો નથી. સો કિલો વજન ઉઠાવવાનું સામર્થ્ય જેનામાં હોય તે વ્યક્તિને આપણે સાચે જ બળવાન લેખીશું, પણ જો કોઈ એનાથીય પાંચદસગણું વધુ વજન ઊંચકી શકતો હોય તો તેને અદ્ભુત માનવી જ ગણવો પડશે.

કોઈ વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓની તુલનામાં અનેકગણું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ નીવડે, પરંતુ આવી વિરલ વ્યક્તિ અલબત્ત, ક્યાંક ક્યાંક, ક્યારેક ક્યારેક જ જોવા મળે છે. ક્યારેક ક્યારેક, જોતાંવેંત જ લાગે કે આ અદ્ભુત વિરલ હસ્તી છે. એવું અસ્તિત્વ જ એ વાતનું ઘોતક છે કે માનવીમાં અદ્ભુત, વિરલ સંભાવનાઓ મોજૂદ છે.

લાહોરનો 'સાહિબ અલ્લા શાહ' નામનો એક મુસ્લિમ ફકીર ૬૦૦ પાઉન્ડથી વધુ વજનની મોટી લોખંડની સાંકળ પહેરી રાખતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પાણુ તેને એ વજન ઊંચકવાની ટેવ પડી ચૂકી હોવાથી એનું વજન ખાસ લાગતું નહોતું. પંજાબમાં 'સાંકળવાળા' ઓરજિંગલિંગના નામથી આજે ય તે ઓળખાય છે. તેના મૃત્યુ પછી સાંકળનું વજન કરવામાં આવ્યું તો ૬૭૦ પાઉન્ડની નીકળી.

આ તો ભારતવર્ષના હઠયોગીઓની વાત થઈ. બીજા દેશોમાં પાણુ સાધના દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી આવી અદ્ભુત શક્તિનાં દૃષ્ટાંતો જોવા મળે છે. એનાથી એમ સૂચવાય છે કે માનવ કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં ભલે જન્મ્યો હોય, પાણુ ચાહે તો તે પોતાને સાવ બદલી નાંખી શકે છે.

શીખ સમ્રાટ સરદાર રાગજિતસિંહના દરબારમાં ભારતીય યોગી સંત હરિદાસે જનરલ બેન્દૂરાની સામે પોતાની જીભ બહાર કાઢીને તેનાથી આંખોની ભ્રમરો વચ્ચેના લલાટના ભાગને સ્પર્શ કર્યો હતો. સંત હરિદાસ એમ કહેવા માગતા હતા કે જીભને વાળીને ગળાની અંદર જ્યાં કાકડા હોય છે એ સ્થાનના પોલાણને બંધ કરી દઈ શકે તો યોગી પોતાના મસ્તકમાં રહેલા અમૃતનું પાન કરી શકે છે. એવો યોગી મૃત્યુને જીતી લે છે, પરંતુ અંગ્રેજો તો એમ જ કહેતા રહ્યા કે જીભ દ્વારા આવું બની શકે નહિ. એટલે, સંત હરિદાસે પોતાની જીભ બહાર લંબાવી બતાવી અને બતાવ્યું કે કેટલીક ઔષધિઓ દ્વારા જીભને લાંબી કરી આને યોગ્ય બનાવી શકાય છે.

માનવીની અંદર એટલું તો અસાધારણ છુપાયેલું પડ્યું છે કે એને શોધવામાં અને ખીલવવામાં લીન બનેલો માનવ એવી અસાધારણ શક્તિઓ બહુ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી લે છે, જે બાહ્ય સ્તરના પ્રયત્નોથી કોઈ પાણુ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

સિદ્ધિઓની ચર્ચા જ્યાં જુઓ ત્યાં ચાલતી રહે છે અને એવાં સ્પર્ષીકરણો આપણને મળતાં જાય છે કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં બંધાઈ ન રહેતાં અધિક સુખી અને સમુદ્રત બનવા માટે અંતરની ગુફામાં છુપાયેલી શક્તિઓની ખોજ કરવી એ કોઈ રીતે ઓછી લાભદાયક નથી.

બૌદ્ધ ધર્મની યોગસાધનાઓમાં જેન પંથની પાણુ સાધના હતી. એના ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

અવશ્યક જાપાન વગેરે દેશોમાં છેક હમાણાં સુધી જોવા મળતા હતા.

કોરિયાનો એક દુબળો ને ઠીંગણો પહેલવાન અમેરિકા ગયો. ત્યાં તેણે નામી અનામી પહેલવાનો સામે પડકાર ફેંકવાનું શરૂ કર્યું. છેવટે એક કુસ્તીનો પ્રસંગ યોજવામાં આવ્યો, એમાં અમેરિકાના એ વખતના ચેમ્પિયન પહેલવાન ડિકારિયલને કુસ્તીના સ્પર્ધક તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. બંને જ્યારે અખાડામાં ઊતર્યા ત્યારે તો લોકસમુદાય જોરથી હસી પડ્યો. કોરિયાનો પહેલવાન માસ ઊંચાઈમાં તો ડિકારિયલથી બે ફૂટ નીચો હતો. એટલું જ નહિ, દેખાવમાં નાના બાળક જેવો લાગતો હતો. ૬ ફૂટ, ૭ ઈંચનો ડિકારિયલ ક્યાં અને ૪ ફૂટ ૧ ઈંચનો ઠીંગુજી માસ ક્યાં? પ્રેક્ષકોનો ઉત્સાહ તો સાવ ઓસરી ગયો અને તેઓ આ મેળરહિત કુસ્તીનું સ્વાભાવિક પરિણામ શું આવી શકે તેની કલ્પના કરી સમય પહેલાં જ ઊઠીને ચાલવા લાગ્યા, પણ ખરેખરો ચમત્કાર ત્યારે સર્જ્યો કે જ્યારે થોડા દાવપેચ પછી માસે ડિકારિયલને ચિત કરી દીધો અને હજાર ડોલરનું ઈનામ પ્રાપ્ત કર્યું.

અમેરિકાની પ્રજા આ પરાજયને પોતાનું રાષ્ટ્રીય અપમાન સમજવા લાગી, માસ પર તેમણે દગાબાજીથી દાવ ખેલવાનો આરોપ મૂક્યો અને એ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં કડક ટીકાઓ પણ પ્રગટ થઈ. ખિન્ન બની ગયેલા માસે એ આરોપોનો ઉત્તર વાળતો હોય તેમ એક નવો પડકાર ફેંક્યો. તેણે જાહેરાત પ્રગટ કરી કે કોઈ પણ અમેરિકન તેને પરાજિત કરશે તો તેને મળેલી એક હજાર ડોલર ઈનામની રકમ તેને ખુશીથી પરત કરશે. આથી બીજા કુસ્તીદાવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું અને એમાં એક પોલીસ-ઓફિસર સાથે કુસ્તી જાહેર કરવામાં આવી. એ ઓફિસર પહેલવાન તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામી ચૂક્યો હતો. ખૂબ જોમ સાથે તે કુસ્તી ખેલવા આવ્યો હતો, પણ આ વખતે ય સૌને માટે અચરજની વાત બની ગઈ. માસે એને એવો પટક્યો હતો કે એ બિચારાનાં બે હાડકાં ય ભાંગ્યાં. અમેરિકનો તો આથી વધુ રોષે ભરાયા અને માસને મારવા ધસી આવ્યા, પણ માસ તો કોઈક રીતે ભાગી છૂટ્યો અને પોતાની હોટલમાં જઈ પહોંચ્યો અને એ રીતે જીવ બચાવ્યો.

આ તો અમેરિકાની વાત થઈ, પણ એ પહેલાં માસે તો જાપાનમાં પણ પોતાના પરાક્રમથી સૌને સ્તબ્ધ કરી દીધા હતા. આમ તો જન્મથી તે કોરિયન

હતો, પણ કોરિયાથી છેક બચપાણમાં પોતાના પિતાની સાથે તે જાપાન આવી વસ્યો હતો અને ત્યાંનો નાગરિક બની ગયો હતો. તેણે 'એન સાધના' તરીકે ઓળખાતી વિશેષ પ્રકારની વ્યાયામકળા જાગી લીધી હતી અને એના બળથી જ તે પરાક્રમી યોદ્ધો બની ગયો હતો.

હંમેશાં પડકાર ઝીલવાના પ્રયોગમાં તેને અત્યંત મજબૂત પથ્થર જેવી કઠણ પાકી ઈટો આપવામાં આવતી. આ ક્ષેત્રના તજ્જ્ઞો ઈટોની મજબૂતીની પરીક્ષા કરી લેતા, તે પછી તેની બંને હથેળીઓ વચ્ચે એ ઈટો મૂકવામાં આવતી અને આંગળીઓ વાળીને તે ઈટોને એવી તો ભીંસ આપતો કે ઈટોના ચૂરેચૂરા થઈ જતા. પ્રેક્ષકો એકદમ સ્તબ્ધ બની જતા.

એકવાર જાપાનમાં તેને વિચિત્ર પ્રકારની કુસ્તીનો સામનો કરવો પડેલો. પરાજિત થયેલા પહેલવાનોએ ભેગા થઈને તેને સાંઢ સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા પડકાર ફેંક્યો. પહેલાં તો માસ આનાકાની કરતો રહ્યો, પણ તેને જ્યારે ચીઢવવામાં આવ્યો ત્યારે તે તૈયાર થઈ ગયો. એને માટે અત્યંત ક્રોધી અને તેર માણથી વધુ વજનના સાંઢને ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. વળી તેને કેફી પીણું પાઈને તે જીવલેણ આક્રમણ કરે તે રીતે કેળવવામાં આવ્યો. આ દ્વન્દ્વયુદ્ધને જેવા જાપાનના ખૂણેખૂણેથી લોકો ઊમટી પડ્યા. તેમાં ડૉક્ટરો અને પોલીસવાળાઓની એક ખાસ ઘાવણી ઊભી કરવામાં આવી. એટલા માટે કે માંસ જે સાંઢની ઝાપટમાં આવી જાય તો મરણ પૂર્વેની તેની દશામાં કંઈ નહિ તો, ઈલાજ તો થઈ શકે અને તેને યથાસ્થાને પહોંચાડી શકે. ક્રોધે ભરાયેલા સાંઢને ખરેખર તો નાથી લેવાનો પ્રશ્ન હતો અને એ કામ માત્ર પોલીસવાળાઓ જ કરી શકે એમ હતું. એટલે આવો બધો પ્રબંધ અગાઉથી જ કરી લેવામાં આવ્યો.

માસ તો સાવ શસ્ત્રરહિત હતો. તેને માટે તો તેની મુઠ્ઠીઓ જ તલવાર હતી. લડાઈની શરૂઆત થઈ. સાંઢ જ હુમલો કરવાની પહેલી તક લઈ લે એ જાતની તેને તાલીમ આપવીમાં આવી હતી. માસ તો પોતાની જગ્યાએ ખડકની જેમ ઊભો રહી ગયો. સાંઢની ટક્કરથી તે જરીકે હચ્ચો નહિ, બલકે જોરથી સામો હુમલો કર્યો. તેણે એવો તો મુક્કો માર્યો કે એક જ મુક્કો ખાઈ તે સાંઢ ફસડાઈ પડ્યો અને ત્યાં જ ઢગલો થઈ ગયો. ૧૩ મણ વજનના એ મહાદૈત્ય સાંઢને એક ઠીંગુજી સરખો અલ્પ વજનનો માણસ આ રીતે પાડી દઈ શકે છે એ દશ્ય

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૩૫

જોતાં લોકો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. કેટલાક તો એને ભૂતપ્રેતની સિદ્ધિ કે જાદુમંત્રનો જ ચમત્કાર જ સમજવા લાગ્યા.

પોતાની શક્તિનું રહસ્ય છતું કરતાં માસે પોતાની યોગસાધનાનું વિસ્તૃત વર્ણન રજૂ કરલું છે અને એ પ્રક્રિયાનો ઇતિહાસ પણ તે રજૂ કરતો રહ્યો છે.

જાપાનમાં 'ઝેન સાધના' ભૂતકાળમાં પણ ઘણી જાણીતી અને આદરાણીય હતી. બૌદ્ધ ધર્મના સંતો પોતાના શિષ્યોને એ બતાવતા ને શીખવતા હતા. એના આધારે મનુષ્ય માત્ર આધ્યાત્મિક જ નહિ, ભૌતિક શક્તિઓ પણ પામી શકે છે. આ ઝેન સાધનાને ખરેખર તો નટવિદ્યાના રૂપમાં નહિ, વિશુદ્ધ યોગાભ્યાસ રૂપે ઓળખવી જોઈએ. જાપાનની 'જુજુત્સા વિદ્યા' આખી દુનિયામાં જાણીતી હતી. એના બળધી માનવી પોતાનાથી અનેકગણા બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ પરાજિત કરી શકે છે. એનું સમર્થન કરનારી દંતકથાઓ ત્યાં પ્રચારમાં હતી એ તો ખરું જ, પણ જાપાનીઓ એમાં નિષ્ણાત પણ બની રહ્યા છે.

માસને છેક બાળપણથી જ યોગવિદ્યાનો શોખ હતો. તેણે ઝેન સાધનાના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત લેખાતા મહાભિખ્ખુ કુના કોશી પાસે દીક્ષા લીધી અને તેની સાથે રહીને તે આ વિદ્યા શીખતો રહ્યો. આ માટે તેણે પર્વતોની નિર્જન ગુફાઓમાં નિવાસ કર્યો અને બરફથી ઢંકાયેલી ખીણોમાં વનસ્પતિ ખાઈને પણ પોતાની સાધના જારી રાખી. કેટલાંયે વર્ષો પછી તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો તો તેની દાઢી, જટા બધું ખૂબ વધી ગયેલું. લોકો તો તેને પાગલ જ સમજી બેઠા પણ તેની તેને કશી પડી નહોતી. પોતાનામાં જ મસ્ત રહેલો માસ પોતાના ધ્યેય પાછળ મંડ્યો જ રહ્યો અને અંતે ઝેન સાધનાના ક્ષેત્રમાં સિદ્ધપુરુષનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

યોગસાધનાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યની આંતરચેતનાની વિરલ શક્તિઓ અને સંભાવનાઓના સ્ત્રોત એવી ઈશ્વરીય સત્તા સાથે સંબંધ જોડવાનો છે. ધર્મદર્શનના આસ્તિકવાદી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પરમાત્મા સર્વ વિશેષતાઓ અને સર્વ સંભાવનાઓનું કેન્દ્ર છે. એની સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરી લેતાં માનવી પોતે ઈચ્છેલી દિશામાં વિકાસ કરી શકે છે.

એનો અર્થ એવો નથી કે ઈશ્વર પ્રસન્ન થઈને કોઈ આવું વરદાન આપે છે. વાસ્તવમાં આવી શક્તિ તો દરેક માનવીમાં બીજરૂપે હાજર હોય છે જ.

સાધનાઓ દ્વારા એ સંભાવનાઓ અને શક્તિઓનો વિકાસ સાધવામાં આવે છે. આવી સિદ્ધિઓ સિવાય પાણ કેટલીયે એવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ જેવા મળે છે, જેમાં કોઈક અલૌકિક સત્તા હોવાનો સંકેત મળે છે.

‘ધ મોડર્ન રિવ્યૂ’ કલકત્તાના જુલાઈ ૧૯૩૬ના અંકમાં સર એ. એસ. એડિંગ્સને લખ્યું છે, “આપણે એ શી વસ્તુ છે તે તો જાણતા નથી, પણ કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ જરૂર કામ કરી રહી છે. હું તો ચેતનાને જ મુખ્ય ગણું છું, ભૌતિક પદાર્થને ગૌણ. જૂના નાસ્તિકવાદને હવે સ્થાન નથી. ધર્મ એ આત્મા અને મનનો વિષય છે અને કોઈ રીતે આપણે તેને વિચલિત કરી શકીશું નહિ.”

આ સર્વ ઉદ્દગારો છતાંય આજનો અર્ધસંશયિત અને પાશ્ચાત્ય (half hearted & westernized) સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત સમાંજ્ઞ ચેતનાને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, કેમ કે ખરી વસ્તુસ્થિતિથી તે અજાણ છે. આઈન્સ્ટાઈન વિજ્ઞાનક્ષેત્રના મહાન પંડિત હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે સૃષ્ટિમાં કોઈક ચેતના સક્રિયપણે કામ કરી રહી છે અને તો પણ વિજ્ઞાનવાદીઓ એ સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય. એટલે એમ જ કહેવાનું કે ઉપર જેનું વિવરાણ કર્યું છે તે માન્યતાઓનું આ ઘટનાઓ પણ સમર્થન કરે છે.

લંડનના એક નિવાસી વિશે કેટલાંક વર્ષો પર એવા સમાચાર પ્રગટ થયેલા કે ૭૬ વર્ષની એ વ્યક્તિની ઊંઘ કોઈક બીમારીને કારણે તે ૧૮ વર્ષનો હતો ત્યાંથી જ નષ્ટ થઈ ગયેલી. એ પછી આખું ય જીવન એટલે કે પછીનાં ૫૮ વર્ષો સુધી એને ઊંઘ જ આવી નહોતી. એ વ્યક્તિના શરીર કે મસ્તકમાં કોઈ બીમારી કે એવું કશું અસામાન્ય ચિહ્ન જેવા મળ્યું નહોતું. તાત્પર્ય એ છે કે એટલાં વર્ષો એકધારું સૂઈ ન શકવા છતાં પણ તે સ્વસ્થ હતો.

સ્પેનમાં વેલેન્ટિન મેડિના નામના એક સજ્જન છે. છેલ્લાં ૬૨ વર્ષો દરમ્યાન તે ક્યારેય સૂતા જ નથી, એટલું જ નહિ, એક ઝોકું પણ ખાધું નથી. તેમણે કોઈ બજાસું ખાધું હતું કે નહિ તેનું ય તેમને સ્મરણ નથી. અર્નેસ્ટો મેડાર્જના ફાર્મ પર તેઓ પહેલાં ૧૬ કલાક હજી ચલાવતા તેમ જ ધાન્ય છૂટું પાડતા રહેતા. એ સિવાયના ૮ કલાક તેઓ ચોકિયાતની કામગીરી કરતા. એક સામાન્ય મજૂર જ્યાં ૮ કલાકની મજૂરી મેળવે છે ત્યાં વેલેન્ટિન ત્રણત્રણ પાળીની મજૂરી મેળવે છે. રોજ બેવાર તે નાસ્તો અને ચારવાર ભોજન લે છે. થાકી જાય છે

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૩૭

ત્યારે બેસીને થોડો આરામ કરી લે છે. સૂવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આજ સુધી તેમણે કોઈ બિચ્છો- બિછાનું વસાવ્યું નથી.

દુનિયાભરના ડોક્ટરો આ વિરલ ઘટનાની તપાસ કરી ચૂક્યા છે. ગોળીઓ, ઈજેકશનો, અને દવાદાડ સર્વ કંઈ તેમને આપવામાં આવ્યું છે, પણ તેથી કંઈ જ ફરક પડ્યો નથી. ડોક્ટરોએ આથી એમના મૃત્યુ પછી એની તપાસ માટે પરવાનગી માગી છે અને સ્પેનની મેડિકલ સ્કૂલને એ અધિકાર મળી પાડા ગયો છે, પણ રાતદિન જાગૃત દશામાં રહેતા માનવમગજ વિશે વૈજ્ઞાનિકો કે ડોક્ટરો કોઈ ચોક્કસ નિરાકરણ કરી શક્યા નથી.

સ્ટોકહોમ (સ્વીડન)ની પાસે મોસ્ટેરિજ નામનું એક શહેર છે. ત્યાં ભરચક વસ્તીવાળા લગ્નામાં એક કન્યાશાળા આવેલી છે. શહેરના એક શ્રીમંત કુટુંબની ૧૩ વર્ષની કન્યા કારોફ્લાઈન કાર્લ્સડોટર એ શાળામાં ભાગવા જતી હતી. એક દિવસ એમ બન્યું કે રાત્રે પૂરેપૂરી ઊંઘ લીધા છતાં ય તેને ઊંઘનાં ઝોકાં આવતાં જ રહ્યાં. જાગતી રહેવા એ બિચારીએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ ઊંઘને તે રોકી શકી નહિ. વાંચતાં વાંચતાં પોતાની ડેસ્ક પર ગોઠવેલી ચોપડી પર જ માથું ઢાળીને એકાએક તે ઊંઘી ગઈ. કારોફ્લાઈન જ્યારે ઊંઘી ગઈ ત્યારે તેના અધ્યાપકોએ તેને જગાડવાના ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે અતિ પ્રગાઢ નિદ્રામાં પહોંચી ચૂકી હતી અને તેને માટે જાગવાનું અશક્ય હતું. એટલે તેને તેના ઘરે મોકલવામાં આવી. એક દિવસ વીત્યો, બીજો વીત્યો, ત્રીજું અઠવાડિયું, મહિનોમાસ, વર્ષ વીત્યું, પણ એ છોકરીની ઊંઘ તૂટી જ નહિ. તેને દૂધ, ફળોનો રસ અને ઈજેકશન અપાતાં જ રહ્યાં, અને તેના શરીરની ક્રિયાઓ સામાન્ય માનવીની જેમ જ ચાલતી રહી અને કારોફ્લાઈનની એકવાર ચઢેલી ઊંઘ પછી કદીયે પૂરી જ ન થઈ.

એકધારી સારસંભાળ અને પ્રતીક્ષાના અંતે ૨૩ વર્ષો બાદ તેની ઊંઘ તૂટી ત્યારે તે ૩૯ વર્ષની આઘેડ બની ચૂકી હતી. તેની યોવનાવસ્થા તો નિદ્રામાં જ વીતી ચૂકી હતી. તેનું સ્વયં તે જીવંત ઉદાહરણ બની હતી. જાગતાંવેંત જ તેણે પોતાની ચોપડીઓ માગી. જ્યાંથી તેણે વાંચવાનું છોડી દીધું હતું ત્યાંથી ફરીવાર તેણે આરંભ કર્યો.

આવી બધી ઘટનાઓ આત્માની નિરંતર જાગૃતિના પુરાવા જેવી છે. કોઈ

ડોક્ટર કે વૈજ્ઞાનિક એ હકીકતનું ખંડન કરી શક્યા નથી તેમ જ તેમની પાસે આ ઘટનાનો કોઈ ખુલાસો પણ મળતો નથી.

થોડાં વર્ષો પહેલાં જ ગ્રીસમાં એક એવો માણસ થઈ ગયો, જે રોજ ૧૦૦ પાઉન્ડથી ય વધુ ભોજન લેતો હતો. નાસ્તાપાણી અને પીણાંઓ તો વળી એથી વધારાનાં. ગ્રીસના લોકોએ ‘મિલો ઓફ કોટોના’ તરીકે જાણીતી થયેલી એ વ્યક્તિની સ્મૃતિમાં એક સ્મારક રચ્યું છે, મુમતાઝની સ્મૃતિમાં જે રીતે તાજમહાલ રચવામાં આવ્યો તેવું જ.

હકીકતમાં આ સ્મારક મિલો કોટોનાનું નહિ, વિરાટ શક્તિવાળા તેના પાચનતંત્રનું છે. એમાંથી એમ જ સૂચવાય છે કે પ્રકૃતિએ આપેલાં સાધનો એટલાં તો સમર્થ અને હાજરાહજૂર છે કે માણસ એનો દુરુપયોગ ન કરે તો દુનિયાનું કોઈ પણ યંત્ર એના શરીરની સામે મુકાબલો ન કરી શકે.

કોટોના તો વાસ્તવમાં તેના એ સ્મારકને કારણે જાણીતો થયો, પણ એનાથી વધુ પાચનશક્તિ ધરાવતા લોકો પણ આ સંસારમાં થયા જ છે. ભારતવર્ષમાં વયોવૃદ્ધોને અંગે એવી સત્યકથાઓ ગામડે ગામડે સાંભળવા મળશે અને સાથે એવું ઉપદેશવચન પણ સાંભળવા મળશે કે માનવી ખોટા આહારવિહારથી શરીરનો અગ્નિ નષ્ટ ન કરે તો તેનું પાચનતંત્ર બગડવાનું કોઈ કારણ જ નથી. પ્રો. પી. જી. ગ્રેના કહેવા પ્રમાણે તો માટીમાં રહેતાં ૨૦૦થી વધુ જીવજંતુઓ કાર્બોનિક એસિડ જેવા ઝેરીલા રસાયણને ય પીને પચાવી જાય છે. પચાવી જાય છે એટલું જ નહિ, પોતાના અંગનો વિકાસ પણ કરી શકે છે. ત્યારે જે માણસ પોતાના પેટની ગરબડ અને મંદાગ્નિની ફરિયાદ કરતો રહે, તો તો એમ જ કહેવાનું રહે કે એણે માનવશરીરને પરમાત્માનું વરદાન સમજી તેને પવિત્ર અને સુરક્ષિત રાખવાની કાળજી નથી રાખી, પણ હાડચામડાનું યંત્ર સમજીને એની શક્તિ નીચોવી લેવામાં જ તેણે આનંદ માન્યો છે.

શરીરની ગરમીને નષ્ટ ન કરવામાં આવે તો માણસ કેટલું ખાઈ શકે છે તેનું બીજું દષ્ટાંત, ડેટ્રોઈટ- મિશીગન (અમેરિકા)ના એ માણસની આગળ મિલો કોટોનાનો ખોરાક તો બાળકના જેટલો લાગે. રેલવેતંત્રમાં કામ કરતો એ માણસ એડિકો સાડા છ ફૂટ ઊંચો હતો અને તેનું વજન ૨૧૦ પાઉન્ડ હતું. એક જ દિવસમાં ૧૫૦ પાઉન્ડ એટલે કે દોઢ માણથી ય વધુ ખોરાક લેતો હતો. ૫

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૩૯

માણસોના કુટુંબનું એક અઠવાડિયા જેટલું ભોજન એડિકો માટે ભાગ્યે જ એક ટંકનું બની રહેતું.

અને તે જો કોઈ હોટલમાં જમવા જતો તો કેટલોક સમય બીજા બધા લોકોનું જમવાનું બંધ થઈ જતું અને પછી તો તેમને જમવાની કોઈ રુચિ જ નહોતી રહેતી. એડિકોનો ખોરાક જોઈને તેમની સૌની ભૂખ જ મરી જતી. તગડા સૂવરના માંસના બનેલા ૬૦ જેટલા પૂડા તેમજ પીચ અને ગંબુની બનાવેલી ૨૫ કચોરીઓ તે એક જ બેઠકમાં ઝાપટી જતો અને પછી તો એના પેટમાં પડેલા કોલસાને જલતા રાખવા તે પાણી પીતો. તેની સામે પાણીના શીશાઓ ભરી રાખવામાં આવતા અને ૫૦ જેટલા શીશા તે ગટગટાવી જતો.

રવિવારના દિવસે તે ખાસ પ્રકારનું ખાણું લેતો. એ દિવસે સૂવરનું માંસ નહિ, પાણ ૧૫ મરઘીઓ ખાઈ જતો. એકવાર ભરપેટ ભોજન કર્યા પછી લોકોના આગ્રહને વશ થઈ તેણે ત્રણ પેરુ પંખી પાણ પેટમાં હોમી દીધાં. તેમનું વજન ૬૦ પાઉન્ડ જેટલું થતું હતું. ૨૪ પાઉન્ડ પનીર અને ૩૦૦ ઈંડાં તો તેનો હળવો નાસ્તો જ લેખાતો. આમ તો દિવસમાં બેત્રણવાર ભોજન લેતો. રોજ રોજ તગડા સૂવરના માંસના ૪૫ ટુકડા, ૬૦ પૂડા, શેકેલા બે ગેલન બટાટા, ૧૦ કપ કોફી, ૫૦ બોટલ બિયર, ૫૦ બોટલ દારૂ, ૫૦ કચોરીઓ ઉપરાંત પાણી, કોકાકોલા જેવું તો ખરું જ. જ્યારે તેની સામે લક્ષ્મીની વાત કરવામાં આવી ત્યારે તેણે એટલું જ કહેલું, “મને તો પૂરતું ભોજન મળ્યા કરે એનો જ આનંદ છે.” તેણે લક્ષ્મી ક્યું જ નહિ.

આ પ્રસંગ એવું દર્શાવી આપે છે કે માનવી જે નષ્ટપ્રાય ન કરે તો આખી એક માલગાડીને ખેંચવા માટે એજિનમાં જેટલી ગરમી અને અગ્નિ જોઈએ તેટલાં તો તેના પેટમાં જ છે. ભલેને લોકો એને ઓળખે કે ન ઓળખે.

૧૯૬૮માં જાપાનની ફ્યૂજી ટેલિવિઝન કંપનીના ડિરેક્ટરો ભારત આવ્યા હતા. દિલ્હીમાં તેમને જાણવા મળ્યું કે ભારતમાં એક એવો માણસ છે જે કાચ, લોહું, તાંબું, પીન, કાંકરા, પથરા કંઈ પાણ ખાઈ શકે છે અને તે ખાવાથી તેના શરીરની ક્રિયાઓને રજ માત્ર માઠી અસર થતી નથી. તેમણે એ માણસને દિલ્હી બોલાવ્યો. સ્વાગતસમારંભમાં અન્ય વ્યક્તિઓને સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસાતું હોય છે, ચાપાણી મળતાં હોય છે, પાણ આ મહાશયને ખીલા, પીન, તૂટેલા

ફલાસ્ક અને કાચના ગ્લાસ જેવી સામગ્રી આપવામાં આવી. એણે તો પૂરા પ્રેમથી એ બધું આરોગ્યું. પેલા જાપાનીઓ તો દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. તેઓ પછી તો એને સાડાત્રણ મહિના માટે જાપાન લઈ ગયા અને એના પર જાતજાતના પ્રયોગો કર્યા પણ એ માનવદૈત્યના પેટમાં એવી તે શી અદ્ભુત વસ્તુ પડી છે તે વાતનો ભેદ તેઓ ઉકેલી શક્યા નહિ.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું પેટ ફળ, ફૂલ, અનાજ અને રસ પચાવી શકે તેટલા અગ્નિવાળું હોવાનું માનવામાં આવે છે. લોહું, સીસું પચાવવાની વાત હોય તો તો ભારે શક્તિશાળી આગુભઠ્ઠીની જ જરૂર પડે, પણ બહારના કોઈ રસાયણ કે સાધન વિના જે કોઈ માણસ પથ્થર જેવી કઠોર વસ્તુને અને સાયનપદાર્થો જેવા વિનાશક એરને પચાવી જતો હોય તો તો એમ જ પુરવાર થશે કે એના પેટમાં, એની નાભિમાં વસ્તુતઃ કોઈ અચિહ્નું છે. આ જાતનો વિશ્વાસ આપવાનું એટલા માટે જરૂરી છે કે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર પ્રાણાયામ અને યોગાસનોનું લોકો મહત્વ સમજે અને શરીર તેમજ શરીરના ઉદેશ્ય વિશે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને મનુષ્યજીવનની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ પણ સાર્થક કરે.

ડૉ. અલખમોહન માથુર નામના એ ભારતીયનો જન્મ અલીગઢમાં થયો હતો. તેમનો જન્મ અધૂરા મહિને થયેલો, જન્મવેળા ઊંધી અવસ્થા અને જોડકાંરૂપે જન્મ્યા હતા. આવો એ માથુર જન્મથી જ મૂર્તિમંત આશ્ચર્ય જેવો બની રહ્યો હતો. ચંદીગઢમાં તેઓ દાકતરી કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક દિવસ તેમના જાણવામાં આવ્યું કે એક છોકરી ભૂલથી સોય ખાઈ ગઈ હતી. સોય ખાતાં જ એ છોકરી મરાણની સ્થિતિમાં મુકાઈ ગઈ. ડૉક્ટરોએ કોઈક રીતે ઓપરેશન કરીને એનો જીવ બચાવ્યો. આ ઘટના જાણીને શ્રી માથુર ખૂબ મનોમંથનમાં મુકાયા. વિચારમાં પર્યા કે માનવી ખરેખર એવું તે કેવું નિર્માલ્ય પ્રાણી છે કે જેનો જીવ એક નાનકડી સોય લઈ શકે ? કુતૂહલવશ એ જ સાંજે તેમણે બ્લેડનો એક નાનકડો ટુકડો ખાઈ જોયો. સવારે જાગૃ જતી વેળા તપાસ કરી તો જાણાયું કે મળની સાથોસાથ એ ટુકડો નીકળી ગયો, પણ સાથોસાથ થોડું લોહી પણ વહી ગયું હતું. એ પરથી એમ લાગતું હતું કે બ્લેડની ધાર ક્યાંક લાગી ગઈ હોવી જોઈએ. બીજે દિવસે એમણે ફરી બ્લેડ ખાધી અને દિવસો સુધી તેઓ એના નિકાલની રાહ જોતા રહ્યા, પણ ન તો બ્લેડના ટુકડા મળ્યા કે

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૪૧

ન તો ક્યાંય લોહી. અચરજ વધતું ગયું. એટલે એક્સ-રેની તપાસ કરી તો જાણાયું કે પેલા ટુકડાઓનો ક્યાંય પત્તો જ નહોતો.

એ પછી ધીરે ધીરે પીન, લોખંડના ટુકડા, શીશી, પારો, પ્લાસ્ટિક, તાંબુ તથા કોઈપણ ધાતુ ચાવતા રહ્યા, પચાવતા રહ્યા, પણ આ ચમત્કાર નહોતો જ. એ તો એક હકીકત માત્ર હતી અને એ શરીરરૂપી યંત્ર સાથે જોડાયેલી હતી. એટલે એની તપાસ તેમણે આરંભી. દિલ્હીની ગોવિંદ વલ્લભ પંત હોસ્પિટલમાં મુંબઈ, કલકત્તા, લખનૌ, ચંદીગઢ, અલીગઢ, ગાઝિયાબાદમાં તપાસ કરાવી, પણ તેમના પેટમાં આ અભક્ષ્ય એવાં તત્ત્વોને ય પચાવી જઈ શકે એવું ક્યું તત્ત્વ છે તેની કોઈ જાણકારી મેળવી શક્યું નહિ.

જાપાની દાકતરોએ તો એમને કેટકેટલા દિવસો સુધી એકાંતમાં રાખ્યા. ખાણું લીધા પછી તરતના સમયથી માંડી કેટકેટલી વાર તેમણે એક્સ-રે તથા અન્ય પ્રયોગો કર્યા, પણ તેમાંથી આ ક્યું વિજ્ઞાન છે તે વિશે કશું જ જાણવા ન મળ્યું. તેમણે શ્રી માધુરને મળી એક પ્રમાણપત્ર આપીને જ સંતોષ માન્યો. પ્રમાણપત્ર હતું- 'વિશ્વભરની અજાયબી જેવો ભારતીય.'

અન્ન વિનાય જીવી શકાય છે

જાપાનના અગ્રણી દૈનિક 'જાપાન ટાઈમ્સ'ના ૨૦ એપ્રિલના અંકમાં એક એવા સમાચાર પ્રગટ થયા હતા કે ભારતમાં પટણા શહેરની પાસે એક વ્યક્તિ છેલ્લાં બે વર્ષથી બિલકુલ અન્ન લીધા વિના જીવી રહી છે. માત્ર પાણી અને/હવા પર જ તેમનો જીવનનિર્વાહ ચાલી રહ્યો છે.

આ સમાચાર માત્ર વિરલ અને આશ્ચર્યજનક જ નહિ, પરંતુ માની જ ન શકાય તેવા હતા. એનું કારણ એ છે કે આજે જ્યારે આહારને જ જીવનનો આધાર માનવામાં આવે છે અને સ્વાસ્થ્યની જાળવણી અર્થે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ખનિજ, ક્ષાર, પ્રોટિન, ચરબી, કાર્બન વગેરેનાં કોષ્ટકો રજૂ કરીને તેમની અનિવાર્યતા બતાવવામાં આવતી હોય, ત્યારે કોઈ માણસ આહાર વિના જીવી શકે, બે વર્ષ જેટલો લાંબો ગાળો જીવી શકે અને તે પણ પૂરું સ્વાસ્થ્ય જાળવીને, એ બને જ શી રીતે? આહાર છોડી અનશન કરનારા કેટલાયે માણસો મૃત્યુ પામ્યા હોય તો અન્ન વિના આટલો લાંબો સમય તે ટકી જ શી રીતે શકે? પ્રશ્ન માત્ર જીવતા રહેવાનો જ નથી, સ્વાસ્થ્ય પણ જેમનું તેમ જાળવાઈ રહે અને

સ્વાસ્થ્યની જાળવણી માત્ર નહિ, પણ આહાર વિના ભવિષ્યમાં દીર્ઘજીવન જીવી શકે એવી જાહેરાત થાય ત્યારે એ વાત સમજવાનું સહેલું નથી, તેમજ એમાં આસ્થા કેળવવાનું પણ એટલું સરળ નથી.

આ સમાચારે અનેક લોકોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી મૂક્યા. એ દિવસોમાં કેનેડાના પોલ સ્ટેટ વેક નામના એક સજ્જન વિશ્વની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. એ સમાચાર જે દિવસે વર્તમાનપત્રમાં છપાયા તે દિવસ સુધીમાં અમેરિકા, મેક્સિકો, હેનોઈ, જાપાન, કોરિયા, તાઈવાન, બેંકોક વગેરે સ્થળોની મુલાકાત તેમણે પૂરી કરી હતી. તેમણે પોતાનો આગળનો કાર્યક્રમ રદ કરીને પેલા નિરાહારી જીવન ગાળનાર સજ્જનની મુલાકાત લેવાનો અને તેના સત્યાસત્યની ખાતરી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેઓ ભારત આવી સીધા જ પટણા પહોંચ્યા અને સમાચારમાં જેનો ઉલ્લેખ હતો તે વ્યક્તિને સીધા જઈ મળ્યા.

તેમને જાણવા મળ્યું કે પટણા જંકશનથી થોડે આગળ ચિડિયા રોડ પરના ઓવરબ્રિજની દક્ષિણે કંકડ બાગ તરફ જતા માર્ગ પર એક પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાકેન્દ્ર આવેલું છે અને શ્રી ભગવાન આર્ય નામના એક સજ્જન ત્યાં રહે છે. તેઓ પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાના ચાહક છે. તેઓ પોતે માત્ર પ્રાકૃતિક જીવન પર વિશ્વાસ કરતા હતા એમ નહિ, પોતાના સમગ્ર કુટુંબને એ જીવનપદ્ધતિ અપનાવવા તેઓ સમજાવી શક્યા હતા. પ્રાકૃતિક પદ્ધતિથી તેઓ રોગીઓની ચિકિત્સા પણ કરે છે અને તંદુરસ્ત રહેવા માટે કઈ રીતે જીવન ગાળવું જોઈએ તે પણ તેમને સમજાવતા રહે છે.

કેનેડાના વિશ્વયાત્રી શ્રી સ્ટેટ વેકને એમ જાણવા મળ્યું કે માત્ર ઉપરોક્ત વ્યક્તિ જ બે વર્ષથી આહાર વિના ચલાવે છે એમ નથી, પરંતુ તેના કુટુંબના બધા ય સભ્યો- પત્ની, બે પુત્રીઓ અને પુત્ર-સૌ એ જ રીતે આહાર વિના જીવી રહ્યાં છે, ત્યારે તેમનું આશ્ચર્ય ઘણું વધી ગયું. કુટુંબના બીજા સભ્યો પણ આશરે એક વર્ષથી કોઈ પણ પ્રકારના આહાર વિના જીવન વીતાવી રહ્યા હતા અને તેઓ સૌ તંદુરસ્ત હતા.

આ સંદર્ભમાં દિલ્હીના સાપ્તાહિક ‘હિંદુસ્તાન’ના ૨૫ જુલાઈ ૧૯૭૧ના અંકમાં શ્રી કૃષ્ણાનંદન ઠાકુરની એ સજ્જન સાથેની મુલાકાત છપાયેલી છે અને એમાં પ્રશ્નોત્તરીના ઉત્તરમાં ડૉ. ભગવાન આર્યે કહ્યું છે-

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૪૩

“કોઈ પણ મનુષ્ય- તે ખુરસી પર બેસીને કામ કરનાર હોય, ખેડૂત હોય, પહેલવાન હોય કે ગમે તે હોય, તેને હવા અને પાણીમાંથી પૂરેપૂરું પોષણ મળી જાય છે. બીજા ખાદ્યપદાર્થોની આવશ્યકતા જ નથી. બલકે, હવા અને પાણી સિવાયના બધા ખાદ્યપદાર્થો શક્તિનું નિર્માણ કરવામાં અવરોધક બની રહેતા હોય છે, રોગ જન્માવતા હોય છે. એથી ઘડપણ આવે છે, સ્વાસ્થ્ય બગડે છે અને મનમાં વિકારો જન્મે છે.

જીવનભર આહાર વિના રહી શકાય છે. એથી મનુષ્યને ક્યારેય ઘડપણનો અનુભવ થતો નથી. જેટલા લાંબા સમય સુધી માનવી હવાપાણી પર રહેશે તેટલા પ્રમાણમાં દરેક જાતની શક્તિ અને સદ્વૃત્તિ તેનામાં આવતી જશે. આવી વ્યક્તિના જીવનઉંબરે ઘડપણ તો કદી ફરકશે જ નહિ. માનવપ્રાણીને પ્રથમ કક્ષાનું ઓજિન મળ્યું છે. એ માટે ખોરાકની તેને જરૂર જ નથી. પશુપંખીઓને બીજી કક્ષાનું ઓજિન મળ્યું છે એટલે એમને માટે આહારની જરૂરિયાત રહે છે.”

શ્રી ભગવાનજીનો આ પ્રયોગ ખૂબ ઊંડાણથી સમજવા જેવો છે. આ બાબતમાં વધુ ઊંડી ખોજ થવી ઘટે. આ કોઈ સિદ્ધિ કે ચમત્કારની વાત નથી, પણ માનવશરીરનો નિર્વાહ ખરેખર ક્યા મૂળભૂત આધારો પર ચાલે છે તેના છેક મૂળ સુધી પહોંચવામાં એક મહત્વના નિષ્કર્ષ પર લઈ જનારી વસ્તુ છે. શરીરનિર્વાહ માટે ખોરાક એ સાવ ગૌણ બાબત છે, હવા અને પાણી મુખ્ય આધાર છે. એટલું જો સિદ્ધ થઈ શકે તો એ જાતના પ્રતિપાદનનાં દૂરગામી પરિણામો મળશે. વળી આહારથી જ સ્વાસ્થ્યની રક્ષાના નામે આ જે ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય, બધું ખાવાના પ્રયત્નો જોવા મળે છે અને ખોરાક ઉત્પાદન અર્થે જે બધી પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે એ બાબતે નવી દિશા પ્રાપ્ત થશે અથવા સરેરાશ માણસ માટે આહારનો પૂરેપૂરો ત્યાગ શક્ય ન હોય તો પણ અલ્પ આહારથી તેનું કામ ચાલી શકે અને શાકાહાર જેવી સરળ સાત્ત્વિક વસ્તુઓ તેને માટે પૂરતી બની રહે અને માનવજાત માટે આહાર, જે આજે એક મુખ્ય પ્રશ્ન બની રહ્યો છે તેનું આશાજનક નિરાકરણ શક્ય બને. ખાસ કરીને પ્રોટીનની જરૂરિયાતના નામે જે કરોડો નિર્દોષ પશુપંખીઓની હત્યા કરવામાં આવે છે તે કેટલી નિરર્થક વસ્તુ છે તે સમજવાનું સરળ બની રહે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે ‘પોહારી બાબા’ નામના એક યોગીનું આ જાતનું બયાન આપેલું છે. એ યોગી પાણ આહાર વિના જ જીવતા હતા. પોતાના ‘પોહારી બાબા’ નામના પુસ્તકમાં આ જાતનું વર્ણન તેમણે કર્યું છે અને આ જાતની શક્તિનું કારણ યોગાભ્યાસ હોવાનું તેમણે નોંધ્યું છે. લોકોને આવી કઠોર ઉપાસના કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું, પાણ શ્રી ભગવાનજીનો પ્રયોગ તો પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન સાથે સુસંગત છે. એટલે તે સરળ અને ઉપયોગી બની શકે છે. આ પ્રશ્નમાં ખરેખર તો વધુ ઊંડી શોધખોળની અને વિશાળ પાયા પર પ્રયોગ કરતા જવાની જરૂર છે. તો જ સરેરાશ મનુષ્ય માટે ઉપયોગી તારણો પર પહોંચી શકાશે.

યોગવિદ્યાઓની અંતર્ગત એવી ક્રિયાઓ છે જેનાથી અન્નની જરૂરિયાત પ્રાણવાયુથી પૂરી પડે છે. અરે, માત્ર પાણીથી પાણ માનવીનો નિર્વાહ થઈ શકે છે. તપસ્વીઓની કેટેકેટલી સાધના આ ભૂમિકા પર ચાલી છે. શિવ સાથે લગ્ન કરવા પાર્વતીજીએ જે તપશ્ચર્યા કરી હતી તેની વાત તો દેવતાઓની કોટિમાં મુકાતી રહી છે. ઋષિઓની વાતો પાણ આજે પુરાણી લાગશે, પાણ આજે ય એવાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે, જે માત્ર પ્રાણતત્વના માધ્યમથી આખાં જગતમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ ખેંચવાથી લઈને શારીરિક, માનસિક સ્તરની વ્યક્તિગત શક્તિ નિર્માણ કરવા સુધીની, બીજાઓને સહાય કરવાની તથા લોકમાંગલ્યનાં અગણિત પ્રયોજનો પૂરાં કરવાની વ્યવસ્થા ધરાવે છે. એ માર્ગ મુશ્કેલ છે. સૌને માટે એ માર્ગે ચાલવાનું શક્ય નથી, પાણ ઉપરનિર્દિષ્ટ પ્રયોગ તો સરેરાશ માનવી માટે એક નવી દિશા ખોલી આપે છે, તેથી એનું ખાસ મહત્ત્વ છે.

અનંત શક્તિઓથી ભરેલો ઈશ્વરપુત્ર

એ સમયના મુખ્ય જજ સર વુડરકે પોતાના એક સ્મરણમાં લખ્યું છે કે તાજમહાલ હોટલના લોન્જમાં પોતાની સાથે એક ભારતીય મિત્ર બેઠા હતા. સંકલ્પશક્તિ અંગે ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એ મિત્રે એની પ્રામાણિકતા સિદ્ધ કરવા કહ્યું- “એટલું તો હું ચે કરી શકું છું કે સામે લગભગ વીસેક જેટલા જે માણસો બેઠા છે તે પૈકી તમે ચાહો તેને ઊભા કરવાનો અને બેસાડવાનો જાદુ કરી શકું.” વુડરકે એ ટોળામાંથી એક જાણની વરણી કરી. પેલા મિત્રે પોતાની

શકિતનો પ્રયોગ કર્યો. પરિણામે પેલી નિર્ધારિત વ્યક્તિ જ અકારણ ઊભી થઈ અને જરાક હરફર કરીને પોતાના સ્થાને બેસી ગઈ.

ફાન્સની એક બાલિકા એનેટ ફેલનની વિચિત્રતા પણ તેના સમયમાં બહુ જાણીતી થયેલી. તે જ્યારે બાર વર્ષની હતી ત્યારે તે અજ્ઞાત પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતી હતી. એ ઉત્તર તેની ત્વચા પર એ રીતે ઊપસતો હતો કે જાણે કોઈએ કાગળ પર સહીથી લખી દીધો ન હોય ! એ અક્ષરો સ્વયં ત્વચા પર ઊપસતા અને થોડીક ક્ષણોમાં અદૃશ્ય થઈ જતા.

૨૮મી જુલાઈ ૧૯૬૯નો દિવસ. દક્ષિણ આફ્રિકાના ન્યુ કેસલ નગરમાં વિરાટ માનવમેદની વચ્ચે યોગવિદ્યાના ચમત્કારોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું. તે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ચર્ચાનો વિષય બની રહ્યું.

વાત એમ હતી કે ચાની હોટેલ ચલાવનાર એક સામાન્ય લાગતો યુવક પીટરયાન ડેનબર્ગ યોગવિદ્યાના ચમત્કારો વિશે ઘણુંબધું સાંભળીને એનું શિક્ષણ લઈ રહ્યો હતો. તેણે ભારતને કેવળ યોગીઓના નામથી જ જાણ્યું હતું. પોતાની બધીય સંપત્તિ ભેગી કરીને તે ભારત આવવા નીકળી પડ્યો અને તિબેટ હિમાલયના વિસ્તારમાં ધૂમતો રહીને લાંબા ગાળા સુધી તે ચમત્કારી વિદ્યાઓ શીખતો રહ્યો.

જ્યારે તે પોતાના દેશમાં પાછો ફર્યો ત્યારે લોકોએ ચમત્કારોનું નિદર્શન કરવા તેને વિવશ કરી મૂક્યો. આખરે નિદર્શનનો कार्यक्रम ગોઠવવામાં આવ્યો. એક વિશાળ ઓટલા પર જલતા ખનિજ કોલસાઓની જ્વાળા વચ્ચે ડેનબર્ગને ઠીક ઠીક સમય સુધી ચાલતા રહેવાનું હતું. એ कार्यक्रम અંગે ભારે જહેરાતો કરવામાં આવી. દૂર દૂરથી આવી પહોંચેલા અસંખ્ય લોકોથી વિશાળ મેદાન ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. નિયત સમયે એ कार्यक्रम આરંભાયો અને જ્વાળાઓ વચ્ચે એ યુવાન ખુદ્દા પગે લાંબો સમય ફરતો રહ્યો, પણ તેના શરીર પર ક્યાંય કોઈ ફોલ્લો સુધ્ધાં ઊઠ્યો નહોતો.

પણ મંત્રસાધનાના નામે ઠગાઈ પણ કંઈ ઓછી ચાલતી નથી. સાધનાનું ઓર્કું લઈને ધુતારાઓ ભારે ગોરખધંધા ચલાવતા હોય છે, પણ એટલા જ કારણે આપણે એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે આ ક્ષેત્રમાં કશું તથ્ય જ નથી. એ વિષયમાં જરા ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો તરત સમજશે કે સાધનાના વિજ્ઞાનની

પાણ આગવી સિદ્ધિઓ છે અને એનો આધાર લઈને દિવ્યશક્તિઓ વધારવાની દિશામાં ઘણું બધું સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે.

બૂચનો માણસ

એંજલો ફેટિફોમિ નામનો ૭૨ વર્ષનો વૃદ્ધ ‘બૂચનો માણસ’ તરીકે ઓળખાતો હતો. બૂચનું લાકડું સૌથી હલકું હોય છે અને પાણીની સપાટી પર અત્યંત સ્વરણતાથી તે તરતું રહે છે. કહેવાય છે કે એંજલોમાં પાણ કંઈક આ જ જાતની વિશેષતા હતી. જે કે તેણે જ્યારે જ્યારે હેરતભર્યા પ્રયોગો બતાવ્યા ત્યારે ત્યારે દાક્તરોએ તેના શરીરની તપાસ કરી, પાણ પાણીમાં તે જે અનોખી રીતે તરી શકતો હતો તેમાં કંઈ વિશેષતા હતી તેનું રહસ્ય સમજ્યું નહિ.

એંજલો ઈટાલીના કોઈ મોચીનો પુત્ર હતો. પાણીમાં તરવાનો તેને બહુ શોખ હતો. તેના પિતાએ તેને એ પ્રવૃત્તિ કરતાં વાર્યો, પાણ તેણે માન્યું નહિ ત્યારે તેને માર્યો પાણ ખરો. એટલે એ છોકરો ભાગી નીકળ્યો. તે વખતે તો તેની ઉંમર ૧૦ વર્ષની હતી. તેણે વહાણમાં એક નાની નોકરી સ્વીકારી લીધી અને પોતાના પિતાને ખબર ન પડે તે રીતે અમેરિકા જવા નીકળી પડ્યો.

જ્યારે વહાણ પોતાનો જળમાર્ગ ખેડી રહ્યું હતું ત્યારે એક કાંઠા નજીક કોઈ વ્યક્તિ ડૂબકિયાં ખાતી પોતાની રક્ષા માટે બૂમાબૂમ કરી રહી હતી. એંજલો આ દૃશ્ય જોઈ ન શક્યો. વહાણ પરથી તે ધબાક કરતો સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યો અને જોતજોતામાં પેલી ડૂબતી વ્યક્તિ સુધી તીરની જેમ સડસડાટ પહોંચી ગયો અને ૨૦૦ પાઉન્ડ જેટલા વજનદાર એ માણસને સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચાડી દીધો. જહાજના ખલાસીઓ આ છોકરાના સાહસથી વ્યગ્ર બની ગયા હતા. તેઓ નાનકડી હોડી છોડી અને પેલા છોકરાને બચાવવાની તૈયારીમાં પડ્યા, ત્યાં તો તે છોકરો પોતાનું કામ પૂરું કરીને પાછો આવી ગયો અને દોરડું પકડીને તે પોતાના સ્થાને પહોંચી ગયો. આ છોકરો કેવો કમાલનો છે, એ જોઈ ખલાસીઓ સ્તબ્ધ બની ગયા.

એ પછી એની તરણક્ષેત્રની સિદ્ધિ આખા ય અમેરિકામાં જાદુઈ ચમત્કાર લેખાવા લાગી અને તેણે ત્યાં ભારે સાહસપૂર્ણ પ્રયોગો કર્યા. તેની આ જાતની પ્રવૃત્તિઓના સમાચારો વર્તમાનપત્રોમાં છપાતા રહેતા. પાણીની સપાટી પર હાથપગ હલાવ્યા વિના કલાકો સુધી આરામથી તરતા રહેવું એ તો તેના માટે ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

સાવ સામાન્ય બાબત બની ગઈ હતી. ખુરસી સાથે દોરડાંઓથી બંધાઈ ઊંડા પાણીમાં ફેંકાવું, હાથપગ પર મણમણનાં લોઢાનાં વજનિયાં બાંધીને પડવું અને એકધારા ૧૫ કલાક સુધી તરતા રહેવું, કોથળામાં પૂરાઈને ભારે વજન બાંધી નદીમાં વહેતા રહેવું. આવા આવા કાર્યક્રમો જોતાં પ્રેક્ષકોને ઘડીભર એમ જ થઈ આવતું કે આ વેળા તો એ બચી જ નહિ શકે અને તોય પાણીમાંથી કોઈ દડાની જેમ તે ઊછળતો કૂદતો બહાર આવી જતો. એ પછી તે ‘બૂચનો માણસ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. ‘ન્યૂયોર્ક વર્લ્ડ’ જેવાં અખબારોએ એનાં પરાક્રમો જોઈ ભારે અચરજ અનુભવ્યું.

આ રીતેનાં બધાંય પ્રાપ્ત ઉદાહરણો પ્રગટ કરવા હજાર પૃષ્ઠોનો ગ્રંથ પણ ઓછો જ પડે. પ્રશ્ન એ છે કે આ જાતની વિલક્ષણતાઓ-અદ્ભુત ઉદાહરણોનું મૂળ કારણ શું છે? એનો ઉત્તર એટલો જ કે સર્વશક્તિમાન પરમાત્માનાં સંતાનો અનંત શક્યતાઓ અને અખૂટ શક્તિઓનો ભંડાર છે. આ જે દૃષ્ટાંતો બતાવ્યાં તે તો એની સમર્થ શક્યતાઓનાં ઘોતક છે. એનાથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે માનવદેહમાં આ જાતની વિલક્ષણતાઓ ભરનાર તંત્રની સત્તા કેટલી મહાન અને વિરાટ હશે.

૪. સૃષ્ટિથી વધુ અદ્ભુત તેનાં પ્રાણી

આ સૃષ્ટિનું સર્જન કરનારી સમર્થ સત્તાએ સર્જનની ઘટનામાં કેવી સૂક્ષ્મ ‘બુદ્ધિ’ ચલાવી છે એનું અનુમાન કરવાનું મુશ્કેલ છે. પ્રકૃતિના ખોળામાં ઊછરતા નાનાંનાનાં જીવજંતુઓથી લઈને વિશાળકાય પ્રાણીઓનો જીવનક્રમ અને તેમનાં કાર્યોનો વિસ્તાર જ્યારે અવલોકીએ છીએ ત્યારે કેવળ આશ્ચર્યચકિત બની જવાય છે અને આપણે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે કે આ અસાધારણ, અજબ અને જટિલ જીવનક્રમનો જરૂર કોઈ સૃષ્ટા હોવો જોઈએ.

માનવી માનવીથી કેટલો ભિન્ન, કેટલો વિલક્ષણ છે! કોઈ પણ બે વ્યક્તિનાં ચહેરામહોરામાં તેમજ તેમના સ્વભાવમાં ક્યાંય સરખાપણું જ નહિ! દરેક પ્રાણી આગવી આગવી વિશિષ્ટતાઓ અને સામર્થ્યોથી યુક્ત, છતાં એમની અગણિત સંખ્યા ચોક્કસપણે એનું નિયંત્રણ કરનારી કોઈ સમર્થ સત્તાની ઝાંખી કરાવતી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓની વાત કરીએ તો એમના શરીરની

રચના વિશે જીવવિજ્ઞાને એકકોષીથી લઈ અસંખ્ય કોષી જીવોની કોટિઓ પાડેલી છે. આ સર્વ જીવજંતુઓમાં પાણુ વિવિધ જાતિઓ હોય છે. સૂક્ષ્મ જીવોની જેમ જ સાદાસીધા જીવ વાયરસ હોય છે. આ વાયરસ પોતે તો એકકોષી હોતા નથી. એમાં માત્ર એક પ્રકારનો ન્યુક્લિક એસિડ હોય છે. કોઈવાર ડી. એન. એ. તો કોઈકવાર આર. એન. ઓ. આ વાયરસો પાણુ પોતાની મેળે પોતાના જ જેવા અનંત આણુઓ જન્માવી શકે છે, પાણુ આ પ્રવૃત્તિ તેઓ અન્ય કોષમાં રહીને જ કરી શકે છે. જીવાણુઓમાં જેવા મળતી જાતિગત તેમ જ વ્યવહારગત ભિન્નતાઓના કારણે જ સૂક્ષ્મ જીવવિજ્ઞાનની આજે અનેક શાખાઓ ઊભી થઈ છે. ‘વાયરોલોજી’ સંક્રામાણકારી રોગોના જીવાણુઓનું અધ્યયન કરે છે. આરોગ્ય વિજ્ઞાનની અંદર આવા સંક્રામાણકારી રોગના જીવાણુઓ જે જીવો પર આક્રમણ કરે છે તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. ‘જનપાદિત રોગવિજ્ઞાન’ની અંતર્ગત રોગોત્પાદક બારીક જીવાણુઓનો જીવનવિકાસ, તેમનો ફેલાવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ તેમના નિયંત્રણના ઉપાયોનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે અને ‘ચેમોથેરાપી’માં સૂક્ષ્મ જીવાણુઓના વિનાશનાં સાધનોનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે.

પ્રયોગશાળામાં સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની ભિન્ન ભિન્ન જાતો જે પદાર્થમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને ‘સંવર્ધન માધ્યમ’ (medium of growth) કહેવામાં આવે છે. એ સંવર્ધન માધ્યમમાં ઊછરતા (involved) જીવાણુઓનું સમૂહ નિર્માણ કરી જીવરસાયણશાસ્ત્રી દ્વારા તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનું અધ્યયન થાય છે. જીવાણુઓ ખાદ્યના રૂપમાં જે પદાર્થનો ઉપયોગ કરે છે તે પચીને રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. એને જ ચયાપચય (digestion) થવાનું કહે છે.

જીવાણુઓની દરેક જાતિ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે. આ ભિન્નતાઓનું કારણ જે ખાદ્યપદાર્થનો એ જીવાણુઓ ઉપયોગ કરે છે, જે પદાર્થોને વિઘટિત કરવામાં તે શક્તિમાન બને છે અને રાસાયણિક ઊજાસ્રોત કે સૂર્યમાંથી તે જે શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તેની માત્રા જુદી હોય તે છે. ખાદ્ય પદાર્થ અને શક્તિની માત્રાનો સંયોગ દરેક પ્રસંગે જુદો જુદો થાય છે. તેથી એ જીવાણુઓની જાતિઓ પાણુ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે.

દાળરોટી, શાક વગેરેનો સ્વાદ બગડી જવો, દૂધ બગડવું, રોટલીમાં ફૂગ ઈચર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

ચઢવી, અથાગા પર કૂચ ચઢવી- આ બધી ય બાબતોનું કારણ આ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ જ છે. તાજ સંતરામાંથી રસ કાઢીને તેને સાવ ખુલ્લામાં રહેવા દઈએ તો બે જ દિવસમાં તે ખરાબ થઈ જશે. સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની આ બધી લીલા છે! પણ એ જ રસ શીશીમાં ભરીને એવી રીતે જતનપૂર્વક જળવવામાં આવે કે ત્યાં સૂક્ષ્મ જીવાણુયુક્ત હવાનો પ્રવેશ થવા ન પામે તો મહિનાઓ પછીય એ રસ એવો ને એવો તાજે નીકળશે.

ગાંઠ તથા સોજવાળા અન્ય રોગોના ઈલાજ અર્થે એડ્રિનલ હોર્મોનની જરૂર પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં અને વિશેષ સંજોગોમાં તો કોઈ પણ ઉંમરમાં, પ્રતિસ્થાપન-ચિકિત્સામાં સ્ત્રીપુરુષોને નવી શક્તિ આપવા હોર્મોનની જરૂર ઊભી થાય છે.

માણસો માટે તેમજ પશુઓના શારીરિક કોષોના વિકાસ અર્થે હોર્મોન આવશ્યક છે. શલ્યચિકિત્સામાં કોષોને જે નુકસાન થાય છે, તેની પુનઃપ્રાપ્તિ અર્થે તેમાં પ્રેરિત કરવાને મનુષ્યોને માટે આ જરૂરી બને છે. પશુપ્રાણીઓમાં માંસની વૃદ્ધિ માટેય હોર્મોન આપવામાં આવે છે. પરિવાર-નિયોજન માટે જે નિરોધક ગોળીઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાંય એ વપરાય છે.

આજ સુધી આ હોર્મોન પ્રાપ્ત કરવાનું બહુ જ મુશ્કેલ હતું, પણ હમણાં જ સૂક્ષ્મ જીવવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થઈ રહેલી શોધખોળને લીધે આ કામ સરળ બની ચૂક્યું છે. એક એવા જીવાણુસમૂહ તથા રસાયણની શોધ કરવામાં આવી છે, જેના ગુણોના કારણે એન્ડ્રોસ્ટાન નામના પદાર્થનું ઉત્પાદન શક્ય બન્યું છે. આ એન્ડ્રોસ્ટાનને બહુ સહેલાઈથી હોર્મોનમાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે. આ પ્રક્રિયાના ઔદ્યોગિકરણને લીધે ઉપર જણાવેલા બધા હોર્મોન સુલભ બની રહેશે.

આ રીતે ઘેટાંના ઊનની સ્નિગ્ધતામાંથી કોલેસ્ટેરોલ નામનો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને એને પ્રચલિત હોર્મોનમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે. જે કે પરંપરાગત રાસાયણિક પ્રક્રિયા દ્વારા આ કોલેસ્ટેરોલને બદલવાનું ઘણું મુશ્કેલ હતું, પણ થોડાક સમય પહેલાં એવા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે, જે કોલેસ્ટેરોલને હોર્મોનમાં રૂપાંતરિત કરવામાં સહાયક નીવડશે.

આથી એક મોટો ફાયદો થશે. પરિવાર નિયોજન અર્થે વપરાતી ગોળીઓ

આથી સુલભ બનશે તથા તેનો બેફામ ભાવવધારો રોકી શકાશે. આ ગોળીઓ મેક્સિકો તથા મધ્ય અમેરિકામાંના પહાડી વિસ્તારોમાં ઊગતા અરબીમાંથી કાઢવામાં આવતા એક રાસાયણિક પદાર્થમાંથી બનનારા બે પ્રચલિત હોર્મોનમાંથી બને છે. આ પદાર્થનું વાર્ષિક ઉત્પાદન લગભગ ૭૦૦ ટન જેટલું થાય છે, પણ જે જંગલી છોડોમાંથી એ કાઢી લેવામાં આવે છે, તેમને મોટા પ્રમાણમાં ચૂંટી લેવામાં આવે છે અને એમની પેદાશ લાંબા સમયે અને મહામુશ્કેલીએ થાય છે. એથી એનું મૂલ્ય એકધારું વધતું જ રહે છે. હવે કોલેસ્ટેરોલના રાસાયણિક પરિવર્તનમાંથી સહાયભૂત થનારા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની શોધથી આખો પ્રશ્ન ઊકલી ગયો છે.

આ જ રીતે અન્ન પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે પણ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ ઉપકારક થયાં છે. દર વર્ષે સાત કરોડની વસ્તી વધી રહી છે અને તેને માટે ૪૦ લાખ ટન વધારાના પ્રોટીનની જરૂર છે. એ માટે ૪ કરોડ હેક્ટર વધારાની જમીન પર સોયાબીનની ખેતી કરવાની જરૂર પડશે, પણ એક કોષકીય પ્રોટીનનો વ્યાપક સ્તરે ઉપયોગ કરતાં ૨૦૦ ઘનમીટર ધરાવતી ૨૦૦૦ ટેંક, ૨૦ લાખ ટન વધારાના પ્રોટીન નિર્માણ અર્થે માત્ર એક હેક્ટર જમીન પૂરતી થઈ પડશે. સોયાબીન ઉત્પાદનની વર્તમાન પદ્ધતિ દ્વારા એટલા જ પ્રોટીન માટે અપેક્ષિત ભૂમિનો આ ૪/૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ ભાગ છે. આ જ રીતે ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયા દ્વારા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની સહાયથી પૂરતા જથ્થામાં બનનારા કચરાનો પ્રોટીન બનાવવામાં તથા તેનું સંવર્ધન કરવામાં ઉપયોગ થઈ શકશે. વળી વિશ્વના હાલના તેલના ઉત્પાદનથી ઉપલબ્ધ થતા પેરાફિનના આખા ૫ જથ્થાનું પ્રોટીનમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે તો લગભગ ૭૦ કરોડ ટન જેટલું તેનું વાર્ષિક ઉત્પાદન થશે.

દુનિયાના દૂધના જથ્થામાંથી ૧૦% જેટલું દર વર્ષે પનીર બનાવવાના કામમાં લેવાય છે. આ પ્રક્રિયામાં પ્રોટીનની જમાવટ અર્થે ધાવાણા વાછરડાના પેટમાંથી પ્રાપ્ત થતા રેન્નેટ નામના એક કિણ્વાણુની જરૂર છે.

આ રેન્નેટ મેળવવા વર્ષે ચાર કરોડ વાછરડાંઓની કતલ કરવામાં આવે છે. છેલ્લાં ૧૫ વર્ષોમાં પનીરનું ઉત્પાદન ખૂબ વધ્યું છે, પણ ત્યાં રેન્નેટની ખૂબ અછત વર્તાય છે. જીવવિજ્ઞાનીઓએ ફૂગને ઓગાળીને રેન્નેટના જેવા જ

ઈન્ધર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૫૧

ક્રિણ્વાણુઓના ઉત્પાદનની રીત શોધી કાઢી. આથી માત્ર એક ગ્રામ જેટલો તૈયાર પદાર્થ ૭૦૦ કિલોગ્રામ પનીર બનાવવા પૂરતો થઈ પડે છે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રદૂષણો માટે સૂક્ષ્મ જીવાણુઓને જવાબદાર માનવામાં આવે છે. પર્યાવરણની શુદ્ધિમાં પણ આ સૂક્ષ્મ જીવોની એટલી જ મહત્વપૂર્ણ કામગીરી રહી છે. ગંદા કચરાની શુદ્ધિ અર્થે ત્રણ મોટા પાયા પરની પદ્ધતિઓ છે: ક્રિયાશીલ, ક્રીયડવિધિ, નિસ્યંદન અને ક્રિણ્વીકરણ. એ પૈકી ત્રીજી પદ્ધતિ મીથેન-ક્રિણ્વીકરણમાં એક વિશેષ પ્રકારના જીવાણુ કાર્બનિક અશુદ્ધિઓનું કાર્બનિક એસિડમાં રૂપાંતર કરી દે છે. એ પછી મીથેન-જીવાણુ કાર્બનિક એસિડનું મિથેન તથા કાર્બન-ડાઈ-ઓક્સાઈડમાં રૂપાંતરિત કરી નાંખે છે. આ પદ્ધતિ ઘણી ધીમી છે, પણ એનો લાભ એ છે કે કચરાની શક્તિનો ૮૦થી વધુ અંશ મીથેનના રૂપમાં મળી જાય છે. મીથેનનો શુદ્ધ ઈંધણના રૂપમાં ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બને છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ આજના જગતની એક મોટી સમસ્યા હલ કરવામાં સહાયક બની શકે છે.

લાઈસીન નામનો એમીનો એસિડ એ એક અતિઆવશ્યક પદાર્થ છે, પણ તે અનાજમાંથી મળતો નથી. ઘઉં અથવા મકાઈમાં ૦.૨૫૪ જેટલો લાઈસીન મેળવવાથી એના લોટનું જૈવિક મૂલ્ય (the degree of livine) દૂધના જેટલું જ થઈ જાય છે. પશુઓને પણ ચારાની સાથે લાઈસીન આપવાથી ખૂબ લાભદાયક નીવડે છે.

સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની સહાયતાથી અનાજની ખાદ્યક્ષમતા (degree of food) પણ વધારી શકાય છે. મનુષ્યો માટે ૨૦ માંથી ૯ એમીનો એસિડ આવશ્યક છે. અન્નનું પ્રોટીન પશુઓના પ્રોટીન કરતાં ઊંચે કોટિનું હોય છે. એટલે એમાં કેટલાંક એમીનો એસિડની ઊણપ હોય છે.

વેપારી ધોરણે સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની સહાયથી એમીનો એસિડનું ઉત્પાદન હવે હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. એ સાથે વળી જાપાની જીવવિજ્ઞાનીઓએ ગ્લુટેનિક એસિડ તૈયાર કરનારા જીવાણુઓ શોધી કાઢ્યા છે. પ્રદીપનની ક્રિયાથી આ જીવાણુઓ એક 'ઉત્પરિવતી' ઉત્પન્ન કરે છે, જે લાઈસીનના વિશાળ ઉત્પાદનમાં સહાયક બને છે.

આજે પણ જગતમાં સ્વાદરહિત એવા તરેહ તરેહના ખાદ્યપદાર્થો છે,

પાણ તેમનો હાલ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. તેમને સ્વાદિષ્ટ બનાવવામાં સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની સહાય જરૂરી બને છે.

આ રીતે પર્યાવરણ તથા પ્રદૂષણની સમસ્યા અને ખાદ્યસમસ્યા વિશ્વની આ બે સૌથી મોટી સમસ્યાઓના ઉકેલ અર્થે સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની કામગીરી મહત્વની બની રહે છે. વસ્તી વધારાના એટલા જ મહત્વના પ્રશ્નની બાબતમાં પાણ પરિવાર-નિયોજન અર્થે નિરોધક ગોળીઓ બનાવવામાં તેમનું વિશિષ્ટ યોગદાન છે. મનુષ્યોને નીરોગી બનાવવા માટે જરૂરી દવાઓના ઉત્પાદનમાં પાણ એમની જરૂર છે. ઊર્જાની સમસ્યામાં પાણ એમની સહાય ઘણી ઉપકારક નીવડશે.

વિકાસ તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં પ્રાયોગિક જીવવિજ્ઞાન વિશેષ ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે. કૃષિ, કોશલક્ષી, આણ્વિક, આનુવંશિક તથા વિકિરણ એ સર્વ જીવવિજ્ઞાનની શાખાઓ છે. ઉદ્યોગ, ઈજનેરી અને દવાદારૂનાં ક્ષેત્રોમાં એનાં પ્રભાવક પરિણામો આજે આપણને ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યાં છે.

એક હૃદયપુષ્ટ માણસ પોતાના જીવનમાં પાણી અને ઓક્સિજનની સાથોસાથ મોટા જથ્થામાં કાર્બોહાઈડ્રેટ અને પ્રોટીન પાણ ગ્રહણ કરે છે. એનું ઉત્પાદન સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ પર જ આધારિત હોય છે. પાણીને તેના કુદરતી રૂપમાંથી કોણ વિશુદ્ધ કરે છે ? ઉત્તર છે - સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ.

જંતુઓ અને છોડવાના મૃત્યુ પછી જીવાણુઓ એમના વિઘટનની કાર્યવાહી આરંભે છે. જો એમ ન થાય તો પર્યાવરણમાં પ્રદૂષણોનો ફેલાવો થતો રહે. એક માણસ એના પૂરા આયુષ્યમાં જેટલી ગંદકી ઊભી કરે છે તેનાથી તો એક મોટો ડુંગર જ ખડકાઈ જત, પાણ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ એના વિઘટનની કાર્યવાહી કરી તેને પ્રકૃતિચક્રમાં ફરીથી જોડી આપે છે.

આની સાથોસાથ જીવવિજ્ઞાનીઓ નાઈટ્રોને વાયુમંડળના નાઈટ્રોજનમાં પરિવર્તિત કરવાની ક્ષમતા સાધવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. એથી ગંદા પાણીના છોડ અને ખેતીમાંના નાઈટ્રેટ દ્વારા નદીઓ તથા ઝરાણાંમાં ફેલાતા સડાની પ્રક્રિયાનો અંત આવશે.

એવી પાણ આશા સેવવામાં આવે છે કે, કેટલાક સૂક્ષ્મ જીવાણુઓનું ઉચ્ચતર કોટિનાં પ્રાણીઓમાં આનુવંશિક સ્તરે રૂપાંતર શક્ય બનશે. એ રીતે માનવીની ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

સૂક્ષ્મજીવીય (bacteriological) ની ઊણપો દૂર કરી શકાશે. કઠોળના મૂળમાં રહેતા નાઈટ્રોજનનિર્માતા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓને જે સામાન્ય ધનધાન્યના મૂળમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેથી પાણુ આર્થિક અને સામાજિક ફાયદો મળશે. કેમ કે એ રીતે એ અનાજની ખાદ્યક્ષમતા ઘણી વધી શકશે.

સૂક્ષ્મ જીવાણુઓના આ પ્રકારના સંભવિત સહયોગ ઉપરાંત પ્રકૃતિએ વિભિન્ન જીવજંતુઓને એટલું તો સામર્થ્ય આપ્યું છે કે તે પોતે જ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પોતાને ઘડી શકે અથવા પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરવાની ક્ષમતા મેળવી શકે.

સર્વશક્તિમાન પ્રાણશક્તિ (All powerful life force)

આપણે ઉદાહરણો લઈને વિચારીએ તો જાણાશે કે બીમારીઓની ચિકિત્સા કરવા લોહી, મળ, મૂત્ર, થૂંક વગેરેની તપાસ કરવામાં આવે છે અને એ રોગ કે બીમારીના મૂળમાં ક્યા વિષાણુઓ છે તેની ઓળખ કરવામાં આવે છે. રોગીના શરીરમાં જે જાતના વિષાણુઓ મળી આવે છે તેમને ઓળખીને તેમના મારાણુની દવા આપવામાં આવે છે. ઉપચાર અર્થે તેનું સેવન કરવામાં આવે છે.

એવી સમજ પ્રવર્તે છે કે આવા કીટાણુઓના આકાર અને તેમની પ્રકૃતિનો એક વાર સાચો ખ્યાલ આવી જાય અને ક્યા રસાયણથી તેમને મારી શકાય તેટલું જાણવા મળે તો તો એવા રોગોમાંથી તેના ઉત્પાદક વિષાણુઓથી મુક્ત થવાનું શક્ય બને.

પૂનાની વિષાણુ-સંશોધક શાળાએ માણસોની જેમ જ પશુપંખીઓમાં ફેલાતા ચેપી રોગોનાં તારણો કાઢ્યાં છે. રાણીખેત વિસ્તારમાં એકવાર કોયલોને રોગ લાગુ પડ્યો હતો. મૈસુરના ક્યાસાનૂર જંગલોમાં વાનરોને રોગ લાગતાં તેમની આખી વસતી ખલાસ થઈ જવા આવી હતી. નાગપુરમાં મગજના સોજની બીમારી, કલકત્તામાં રક્તસ્રાવી તાવ અને દિલ્હીનો કમળો એ સર્વે બનાવો આપણા સ્મરણમાં છે. મહારોગોના આ રીતે હંમેશાં મોટા હુમલાઓ આવ્યા જ કરતા હોય છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંતે કોલેરા, પ્લેગ અને ઈન્ફ્લુએન્ઝાની ઘણી મોટી આપત્તિ આવી હતી તે તો સૌ કોઈ જાણે છે.

અત્યાર સુધી લગભગ ૨૦૦થી વધુ પ્રકારના વિષાણુઓ- આર્થોપોડ-વોર્નવાઈરસ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. એ વિષાણુઓ માખી, મચ્છર, ચાંચડ,

માંકડ જેવા નાના નાના જીવાણુઓના દેહમાં કબજે જમાવે છે. એ જીવાણુઓ જ્યારે માનવીઓના સંસર્ગમાં આવે છે ત્યારે તેમને પાણુ એનો ચેપ લાગે છે.

રોકફેલર ફાઉન્ડેશન અને ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિસિન રિસર્ચ દ્વારા ગયાં વર્ષોમાં વિષાણુઓની આકૃતિ- પ્રકૃતિની બાબતમાં સવિસ્તાર સંશોધનો કરવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એ લોકો પાણુ એ રક્તબીજથી મુક્ત શી રીતે થઈ શકાય તે અંગે નક્કર સૂચનો કરી શક્યા નથી, કારણ એ કે એ, વિષાણુઓનું આક્રમણ એટલું ઘૂપી રીતનું અને એટલું તો શક્તિશાળી હોય છે કે એનો ફેલાવો રોકવા એટલાવવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં તેની ત્રણચતુર્થાંશ કામગીરી પૂરી થઈ ચૂકી હોય છે.

વિષાણુઓની ખોજ માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પાણુ આખા વિશ્વમાં ચાલી રહી છે, પાણુ અત્યાર સુધીમાં જે પરિણામો પ્રાપ્ત થયાં છે તે એટલાં ઉત્સાહપ્રેરક નથી જ. કારણ એ કે એમના મારણની ક્રિયા સંદર્ભે જ હવે પ્રશ્નો ઊભા થવા લાગ્યા છે. રોગના કીટાણુઓની સાથે સાથે જીવનરક્ષક કીટાણુઓ પાણુ મૃત્યુ પામે છે, કેમ કે દવા તો લોહીમાં ભળીને સંહાર પ્રવૃત્તિ આરંભી દે છે, પાણુ રોગને મારવો અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું- એવી વિવેકશક્તિ તેનામાં નથી. એટલે જ્યાં રોગના જીવાણુઓને મારવામાં આંશિક સફળતા મળે છે ત્યાં શરીરની જીવનશક્તિ પાણુ એટલી જ ક્ષીણ થઈ જાય છે. એ રીતે રોગથી તાત્કાલિક મુક્તિ ભલે મળી જાય, પાણુ તેની પાછળ અનેક વિકૃતિઓ અને વિદ્રોહો જન્મવાની સંભાવના રહે છે. બીજી વાત એ કે વિષાણુમારક ઔષધિના ઉપયોગમાં પહેલા પ્રયત્ને તો કેટલાક વિષાણુઓ મરે છે, પાણુ જે બચી જાય છે તે એવા તો દુઃસાધ્ય બને છે કે પછી દવાઓ એમના પર કોઈ જ અસર પાડી શકતી નથી.

વિશ્વ-સ્વાસ્થ્ય સંઘે રોગવાળાં જંતુઓની આનુવંશિકતા વિશે એક સંશોધન-રિપોર્ટ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જંતુનાશક દવાઓ આરંભમાં તો સંહાર કરવામાં સફળ થાય છે, પાણુ જે વિષાણુઓ બચી જાય છે તેમાં જંતુનાશક દવાઓ સામે લડવાની ક્ષમતા પાણુ એટલી જ ઝડપથી વધે છે. એવા વાતાવરણમાં રહીને એ કીટાણુઓ એટલા તો નિર્ભય બની જાય છે કે ડી.ડી.ટી, ડાયલિટ્રિન જેવી દવાઓ પાણુ તેમનો નાશ કરવામાં નિષ્ફળ રહે છે.

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૫૫

વિષાણુઓ ટેવાઈ જતાં એ ઝેરી દવાઓ સામે નિર્ભય બની જાય છે. એટલું જ નહિ, કેટલાક તો એ ઝેરી દવાઓને પ્રેમથી આરોગવા લાગે છે. જે વાત ધાન્યનાશક કીટાણુઓને લાગુ પડે છે, તે જ માનવશરીરમાં અડો જમાવી બેઠેલા વિષાણુઓ માટે ય સાચી છે. થોડા દિવસમાં જ ટેવાઈ જતાં તે પણ દવાઓની સામે અંગૂઠો બતાવવા લાગી જાય છે.

આ સંજોગોમાં એમ વિચારવાનું જરૂરી બને છે કે જંતુનાશક દવાઓ વિશે જે જાતના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તે કોઈ રીતે અપૂર્ણ રહી ન જાય અને શરીરમાં એવી જીવનશક્તિ જન્માવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે કે એના કારણે કોઈ બહારના વિષાણુ શરીરમાં આક્રમણ ન કરી શકે, કે મળ અને સડાને કારણે શરીરની અંદર પણ તે જન્મી ન શકે. સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સામાન્ય નિયમોનું પાલન કરવું, આહારવિહારમાં પ્રકૃતિને અનુરૂપ સંવાદિતા સાધવી, એ જ વાસ્તવિક ઈલાજ છે. એ રીતે જ વિષાણુઓના ભયથી બચવાનો કાયમી ઈલાજ મળી શકે.

વળી આથી ય વધુ ચિંતાજનક વસ્તુ તો એ છે કે આ જાતની મારક દવાઓ પણ વિષાણુઓથી ઓછી ઘાતક નથી. એમાં રહેલા મારકતત્ત્વની જે કોઈ રીતે વૃદ્ધિ થાય તો એની ભયંકરતા કોઈ પણ રોગચાળાથી ઓછી નહિ હોય. એટલે એના લાભનો વિચાર કરવાને બદલે રોગ અને રોગીઓની જ નહિ, સ્વસ્થ માનવીઓના નષ્ટ થવાની સંભાવના પણ ઊભી થશે.

સસલાંઓની વૃદ્ધિ અટકાવવા તેમના શરીરમાં મારક દવાનું ઈજેકશન આપવાનો હમણાં એવો એક પ્રયોગ થયો છે અને એમાં જંતુનાશક દવાઓના ઉપયોગની સાથે જોડાયેલી વિભીષિકાનું ભયંકરરૂપ આપણી સામે ખડું થઈ ગયું છે. ફ્રાન્સમાં એક ડોક્ટરે પોતાના બગીચામાં આવતાં સસલાંને મારવા તેમને ઝેરયુક્ત ઈજેકશનો આપ્યાં. તેની એવી માન્યતા હતી કે એ સસલાંઓના સંપર્કમાં બીજાં જે સસલાં આવશે તે પણ તરત જ મરી જશે, પણ પરિણામ અકલ્પ્ય આવ્યું. વિનાશક દવાનો ચેપ એવો તો અનિયંત્રિતપણે ફેલાયો કે આખા યુરોપમાંથી સસલાંઓનો વિનાશ થઈ જાય, આખો ય વંશ નાશ પામે, એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. બનાવ એવો બન્યો કે-

ફ્રેંચ ડૉ. પોલ અમદાઉલાઈલના બગીચામાં સસલાંઓની ભારે વસ્તી થઈ

ગઈ હતી અને રોજે રોજ નવા છોડવાઓનો તે નાશ કરી દેતાં હતાં. એટલે સસલાં પર તેમનો ભારે રોષ ઊતર્યો હતો. એવામાં સસલાં મારવાની દવાઓની જાહેરાત વાંચી તેઓ એકદમ હરખાઈ ગયા. બીજે દિવસે તેમણે એ દવા માટેનો ઓર્ડર આપી દીધો અને થોડા જ દિવસોમાં એ દવા આવી પાગુ ગઈ. તેમનો વિચાર તો માત્ર પોતાના બાગમાંનાં સસલાંઓને મારવાનો જ હતો. એટલે જાહેરાતમાં બતાવેલી તરકીબ પ્રમાણે તેઓ બે સસલાં પકડી લાવ્યા. બંનેને દવાવાળા ઈજેક્શનો આપ્યાં અને તેમને બાગમાં છોડી મૂક્યાં. સસલાંને બીમારી લાગુ પડી અને એનો ચેપ બગીચામાંનાં બીજાં સસલાંઓને પાગુ લાગુ પડ્યો. આ ચેપથી બધાં જ સસલાં ટપોટપ મરી ગયાં. ડૉક્ટરને પોતાનો હેતુ બર આવતાં ભારે પ્રસન્નતા થઈ.

પાગુ આ વાત કંઈ એક જ બગીચામાં પૂરી થતી નથી. ચેપ તો ફેલાતો જ ગયો. પહેલાં આખા ફાંસનાં સસલાંઓ સફાયટ થઈ ગયાં અને પછી તો આખા યુરોપમાં એણે કાળો કેર વરતાવી દીધો !

ફાંસમાં માંસ અર્થે સસલાં ઉછેરવામાં આવતાં હતાં. ખેડૂતોએ પશુપાલનના ગૃહઉદ્યોગ તરીકે સસલાંઓના ઉછેરનું કામ પાગુ સ્વીકાર્યું હતું. સરકારી શિકાર-સ્થાનોમાં શિકારીઓને લાઈસન્સ લઈ સસલાંઓનો શિકાર કરવાની પરવાનગી મળતી હતી. એ રીતે સરકારી તિજેરીઓમાં લાઈસન્સ ફીના રૂપમાં કરોડો રૂપિયા જમા થતા જતા હતા. એવું અનુમાન છે કે લગભગ ૨૦ લાખ સસલાંઓનું માંસ એ દેશના રહેવાસીઓને પ્રાપ્ત થતું હતું. એનાં ચામડાં પાગુ ખૂબ કીમતી લેખાતાં હતાં અને ખેડૂતો તથા શિકારીઓને એમાંથી પુષ્કળ કમાણી થતી હતી. ચામડાંના ઉદ્યોગોમાં સસલાંનાં ચામડાંનો મોટો ફાળો હતો. એ ઉદ્યોગમાંથી જ ત્યાંથી સરકારને ૨૦ લાખ કરોડ ફાંક જેટલો કર મળતો હતો. એક લાખ જેટલા કારીગરો તો એ ચામડાંના કારખાનામાં કામ કરતા હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ગાળામાં આ સસલાંઓએ જ ફાન્સવાસીઓને ભૂખમરામાંથી બચાવી લીધા હતા. એ દિવસોમાં લગભગ ૮૫ લાખ સસલાં દર વર્ષે મારી નંખાતાં હતાં.

એટલે આખા યુરોપમાંથી ઉપયોગી લેખાતાં સસલાંઓ ઝડપથી નાશ પામવા લાગ્યાં ત્યારે સર્વત્ર હાહાકાર મચી ગયો. એ ગાળામાં એક તૃતીયાંશ ચોરસમાઈલ

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૫૭

વિસ્તારમાં ૨૦ હજાર સસલાં જમીન પર મરેલી હાલતમાં રઝળતાં પડ્યાં હતાં અને જંગલોમાં ઝાડીઓમાં મરેલાંઓની સંખ્યા તો એથીય અનેકગણી હતી. બીમાર સસલાંઓથી ગામડાંની શેરીઓ ઊભરાવા લાગી અને સડકો પર પહોંચીને ઝડપથી મોટરો નીચે તે કચડાવા લાગ્યાં. એના લોહીમાંસના ચૂંથાઓથી શેરીઓ જુગુપ્સાકારક બની ગઈ. એ રીતે એ સમસ્યા એ દિવસોમાં યુરોપની એક મહાન સમસ્યા બની ગઈ.

સસલાંઓના વંશનો નાશ કરનારી એ દવાનું નામ હતું ‘ભિક્ષ્મ મેટોસીસ.’ ઓસ્ટ્રેલિયાની એક સરકારી પ્રયોગશાળામાં વધી રહેલાં સસલાંઓનો નાશ કરવા માટે એ બનાવવામાં આવી હતી. એ દવાનાં ઈજેક્શન આપીને કેટલાંક સસલાંઓને જંગલમાં છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. પરિણામે જંગલનાં બીજાં સસલાંઓને એનો ચેપ લાગ્યો અને મોટી સંખ્યામાં તેમનો નાશ થયો. તેથી તેઓ નાશ પામ્યાં, પણ યુરોપના ‘જળવાયુ’ એ તેના પર જે કેર વર્તાવ્યો હતો તેવું કંઈ ન બન્યું.

આ સંકટનું નિવારણ કરવા માટે, સસલાંઓનો વંશ બચાવવા અને એ રોગચાળો વિસ્તરતો અટકાવવા અનેક સરકારોના આદેશને અનુલક્ષીને પાશ્ચર ઈન્સ્ટિટ્યૂટે એક કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો. ડૉ. પ્યેરલેપેના નેતૃત્વ હેઠળ એક એવું વેકિસન તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેનાથી એ રોગચાળો અંકુશમાં લઈ શકાયો.

રોગચાળો અટકાવવા ‘એન્ટિભિક્ષ્મ મેટોસિસ’નાં જે ઈજેક્શનો બનાવવામાં આવ્યાં, તેથી તો માત્ર એટલું જ શક્ય બન્યું કે સસલાંઓનો વંશવેલો નાબૂદ થઈ જતો અટકાવી શકાયો. પાશ્ચર ઈન્સ્ટિટ્યૂટના કર્મચારીઓએ ભારે મહેનત કરીને બે વર્ષમાં ચાર લાખ જેટલાં તંદુરસ્ત સસલાં પકડ્યાં અને તે બધાંને રસી મૂકીને જંગલોમાં છોડી દેવામાં આવ્યાં. એ સસલાંઓ રોગચાળાથી બચી જશે અને ભવિષ્યમાં પોતાનો વંશ ફેલાવવાનું સામર્થ્ય જાળવી રાખશે એવી અપેક્ષા હતી, પણ જેને રસી નહોતી લગાવી તે તો બિચારાં ઝડપથી મૃત્યુનો કોળિયો બની ગયાં.

બેલ્જિયમ, લગ્ઝમબર્ગ, જર્મની વગેરે દેશોમાં પણ આ જ રીતે રોગચાળાથી સસલાંઓનો વિનાશ થતો રહ્યો. ડૉ. પોલ ડિલાઈલે તો મારક દવાનો પ્રયોગ થોડાંક સસલાંઓ પર કરેલો, પણ તેમાંથી ઝેરી વેલ પાંગરી ઊઠી અને કરોડોની

સંખ્યામાં એ રીતે સસલાં હોમાઈ ગયાં.

વિષાગુઓની ભયંકરતા અને તેની હાનિકારકતા કોઈ રીતે ઓછી નથી. એટલે એના નિરાકરણનો ઈલાજ તો કરવો જ જોઈએ, પણ તે અતિ ઉત્સાહભર્યો અને એકાંગી દષ્ટિનો ન હોવો જોઈએ. મારક દવાઓની વિપરીત અસરોને ધ્યાનમાં લઈ ખૂબ જોઈ વિચારીને તેનો પ્રયોગ કરવામાં જ શ્રેય રહેલું છે.

બીજાં પ્રાણીઓ પ્રકૃતિના આક્રમણને અમુક હદ સુધી જ સહી શકે છે. જ્યારે તેમના પર અતિશય ભીંસ આવે છે, ત્યારે તેમનો અંત આવે છે, પણ માનવદેહનું નિર્માણ એટલું અદ્ભુત છે કે વિષમ સંજોગોની વચ્ચે પણ તે પોતાનો નિભાવ કરવા સમર્થ બને છે અને પોતે એ રીતે પોતાને તૈયાર કરે છે કે પ્રકૃતિની ભીંસ તેને કોઈ રીતે હચમચાવી ન શકે.

‘ન્યુરોફિઝિયોલોજિકલ બેઝિઝ ઓફ માર્ઈન્ડ’માં દાખલાદલીલો આપીને એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યનો સામાન્ય નિર્વાહ ૧.૫૦ માં થાય છે, પણ ૧૦ હજાર ફૂટથી ય અધિક ઊંચાઈએ જ્યાં ૧૫૦ સેન્ટિગ્રેડ જેટલું ઉષ્ણતામાન રહે છે અને ઓક્સિજનની ઓછપને કારણે ઠુંધામણ અનુભવાય છે, ત્યાં પણ થોડાક દિવસની ટેવ પછી બહુ સરળતાથી જીવી શકાય છે. તે એટલે સુધી કે ૨૦ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ જ્યાં ૨૫૦ સેન્ટિગ્રેડ જેટલું ઉષ્ણતામાન રહે છે ત્યાંયે તે જીવતો રહી શકે છે. વળી ૨૫ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ જ્યાં ૪૫ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ હોય છે અને સામાન્ય રીતે જ્યાં મનુષ્યજીવન અશક્ય બની રહે છે ત્યાં પણ તે ટકી રહી શકે છે.

હિમાલય પર રહેનારા હિમમાનવની જીવનચર્યા પણ કંઈ ઓછી રહસ્યમય નથી. એ પ્રાણી મનુષ્ય જેવી આકૃતિ અને પ્રકૃતિ ધરાવે છે. તેને માનવી અને રીંછનું સંમિશ્રણ કહી શકીએ. અત્યંત ઠંડા હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમાં એટલી ઊંચાઈએ તે રહે છે, જ્યાં શ્વાસ લેવા ઓક્સિજનના સિલિંડર પીઠે બાંધીને પર્વતારોહકો જતા હોય છે. ત્યાં ખુલ્લી હવામાં શ્વાસ લેવો એટલે મૃત્યુને આમંત્રણ આપવા જેવું છે. લાંબા સમયથી એ હિમમાનવો એકાકી જીવન જીવી રહ્યા છે. આપણી સભ્યતાથી તેઓ દૂર રહે છે અને છતાં પોતાનો રહસ્યમય જીવનક્રમ કોઈક રીતે ટકાવી રાખ્યો છે.

હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખરો પર રહેનારા હિમમાનવો પોતાના અસ્તિત્વનો ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

સમયે સમયે અનેકવિધ પરિચય આપતા રહ્યા છે, પણ હજી સુધી તેમને પકડવાના પ્રયત્નો સફળ થયા નથી. એ અદ્ભુત પ્રાણીને વિશે વિશેષ જાગ્રકારી મેળવવા એની નજીક જઈને જોવાનું અને સમજવાનું આવશ્યક છે, પણ એ તો ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે તેને પકડી શકાય. પોતાને અત્યંત બુદ્ધિશાળી લેખાવતા માણસોને પણ આ હિમમાનવ હજી હાથતાળી દઈ રહ્યો છે અને તેને પકડવાના પ્રયત્નો નાકામયાબ બની રહ્યા છે. આ કારણે પણ હિમમાનવનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત હોવાનું સમજશે.

૧૯૭૦ની ૨૫મી માર્ચે અન્નપૂર્ણા શિખર પર ચઢાઈ કરવાના અને એ વિસ્તારના સૌથી ઊંચા શિખર પર વિજયધ્વજ લહેરાવવાના ઉદ્દેશથી બ્રિટિશ પર્વતારોહકોની એક ટુકડી એક ભારે સાહસ ખેડી રહી હતી. ટુકડીના સભ્યો કેમ્પમાં આરામ કરી રહ્યા હતા. ચાંદનીનો ઉજ્જશ આખાય હિમાચ્છાદિત વિસ્તાર પર ઝળહળી રહ્યો હતો. હજી તો તેઓ સૂતા ય નહોતા ત્યાં હાથી જેવી વિશાળ કાયાવાળું પ્રાણી, પોતાની પ્રલંબ છાયા ફેલાવતું, ત્યાં વિચરતું જોવા મળ્યું. જન જોખમમાં હોવાનું લાગતાં તે લોકો કેમ્પની બહાર નીકળી આવ્યા અને રાઈફલો હાથમાં લીધી. તાકીતાકીને જેતાં લાગ્યું કે એ પ્રાણી હિમમાનવ જેવું હતું. વારે વારે એનું વર્ણન તેમણે વાંચ્યું હતું તેવું જ અને તેને વિશે જે સાંભળ્યું હતું તેવું જ હતું. અડધા કલાક સુધી એની હિલચાલ ટુકડીએ શાંતિથી જોઈ. તેમનો ઉદ્દેશ્ય એને મારી નાખવાનો નહિ, પણ એને વિશે જાગ્રકારી મેળવવાનો હતો. એટલે તેમણે આંખો ખેંચીખેંચીને તેનું દર્શન કર્યું, પણ પછી થોડીક જ ક્ષણોમાં ઊંચળતું-કૂદતું એ પ્રાણી પર્વતમાળાની પાછળ અલોપ થઈ ગયું.

રાત્રે પહેરો ભરવાની યોજના કરી એ ટુકડીના સભ્યો સૂતા તો ખરા, પણ આખીય રાત તેમને હુમલાનો ભય સતાવી રહ્યો. પરોઢ થયું ત્યારે તે લોકો ત્યાં ખાતરી કરવા નીકળ્યા કે એ ખરેખર કોઈ વાસ્તવિકતા હતી કે માયાવી આભાસ માત્ર. એ લોકોએ માનવીના જેવાં જ પણ મોટા કદનાં પગલાંઓ અંકાયેલાં જોયાં, એટલે તેમણે તેની છબીઓ લીધી. એ છબીઓ તરત જ અગ્રણી વર્તમાનપત્રોમાં એના પ્રસંગવર્ણન સાથે છવાઈ પણ ખરી.

આ પહેલાં ૧૯૫૮માં એક પર્વતારોહી ટુકડી ખાસ કરીને હિમમાનવને જીવતો કે મૃત કોઈ પણ સ્થિતિમાં પકડી લઈ જવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે આવી હતી.

એ ટુકડીના એક સભ્ય પ્રો. ટેમ્બા પોતાની સાથે કેટલાક શેરપાઓને લઈ એક વિસ્તારમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ત્યાં એક ઝરાણાને કિનારે તેમણે આશ્ચર્ય વચ્ચે એક હિમમાનવને બેઠેલો જોયો. પાણીમાંથી દેડકાં અને માછલીઓ વીણી વીણીને તે સીધાં જ ગળી જતો હતો. પ્રોફેસર ટેમ્બાએ એ રાત્રે ફ્લેશ લાઈટ સળગાવી ત્યારે ક્રોધમાં એ હિમમાનવ એમની તરફ ધસી આવ્યો હતો. ધણી મુશ્કેલીએ તેઓ શેરપા સાથે માંડ પોતાનો જીવ બચાવી શક્યા હતા.

૧૯૫૮માં ઈટાલીના જાણીતા પત્રકાર ગોંડવિન હિમમાનવની ખોજમાં એક ટુકડી સાથે હિમાચ્છાદિત શિખરો વચ્ચે ધૂમ્યા હતા. એક સ્થળે તેઓ સામસામે આવી જ ગયા, પણ રાઈફલનો ઘોડો દબાવવા કરતાં કેમેરાનું બટન દબાવવાનું તેમને વધુ ઉચિત લાગ્યું. થોડી મિનિટો સામે રહ્યા પછી એ વિશાળકાય પ્રાણી ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યું. તેને પકડી ન શકાયું કે તેનો સંહાર પણ ન થઈ શક્યો, પણ તેની સરસ સાફસાફ છબી ઝીલાઈ ગઈ. તેનાં પગલાંની પણ તેમણે સરસ છબી ખેંચી લીધી અને પછી પોતાને દેશ પાછા ફર્યા ત્યારે એ તસ્વીરો છાપીને હિમમાનવના અસ્તિત્વનું સમર્થન તેમણે કર્યું.

તિબેટ અને ચીનની સરહદ પર કોઈક કામસર ગયેલા એક ચીની કેપ્ટને પણ હિમમાનવની સાથે મુકાબલો કર્યાની પોતાની ઓફિસમાં નોંધ લખાવી હતી.

સ્વિઝર્લેન્ડની એક પર્વતારોહી ટુકડી એવરેસ્ટ પર ચઢાઈ કરવા આવી હતી. તેમની સાથે પંદર જેટલા પહાડી કુલીઓ હતા. એ પૈકી એક કુલી પાછળ રહી ગયો હતો. હિમમાનવે તેના પર હુમલો કર્યો. તેની બૂમાબૂમ સાંભળીને બીજા કુલીઓ ત્યાં દોડી ગયા અને પેલાને લોહીલુહાણુ દશામાં બચાવી લીધો.

૧૮૮૭માં કર્નલ વેડેલના નેતૃત્વ હેઠળ એક બ્રિટિશ પર્વતારોહક ટુકડી ભારત આવી હતી. તેમણે સિક્કીમ વિસ્તારમાં પરિભ્રમણ આરંભ્યું હતું. એ ટુકડીએ પણ ૧૬ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ બર્ફીલાં શિખરો પર જોવા મળેલાં હિમમાનવનાં પગલાંઓની છબી લીધી હતી.

વનસ્પતિવિજ્ઞાની પ્રો. હેન્રી લ્યૂસ પણ જે અરસામાં વનસ્પતિઓ વિષયક સંશોધન અંગે હિમાચ્છાદિત વિસ્તારોમાં ધૂમી રહ્યા હતા ત્યારે માનવ આકૃતિ ધરાવતા એક વિશાળ પ્રાણીને તેમણે નજરોનજર નિહાળ્યું હતું. અત્યંત ઝડપે

ઈન્ધર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૬૧

એક બાજુએથી નીકળી બીજી બાજુના પહાડની ખીણોમાં તે અલોપ થઈ ગયું હતું. આ જ રીતે ૧૯૨૧માં એવરેસ્ટ સર કરવા આવેલા એમના સાથી કર્નલ હાર્વર્ડ બ્યૂરીએ પાણ વનમાનવને મળતું આવતું પ્રાણી નજરોનજર નિહાળ્યું હતું. એ વિસ્તારમાં આવતાજતા લોકો એમ કહેતા કે એકલદોકલ માનવીઓ અને પશુપંખીઓને તે હંમેશાં મારી ખાતો હતો.

ભારતીય હિમાલયયાત્રી એ. એન. તોમ્બાજીએ પાણ સિક્કીમના વિસ્તારમાં હિમમાનવ જોયાનું બયાન આપ્યું છે. સ્વિત્ઝર્લેન્ડના ડાયરન ફર્થે પાણ ૧૯૨૫માં તેને ખરેખર જોયો હતો. નોર્વેના બે વૈજ્ઞાનિકો-થોરબર્ગ અને ફસિસ્ટ કોઈક કામગીરી અંગે સિક્કીમ વિસ્તારમાં આવ્યા હતા. હિમમાનવે તેમના પર હુમલો કર્યો અને તેમના ખભે ઈજા પહોંચાડી હતી. ગોળીઓ ચલાવીને તેનો મુકાબલો કર્યો ત્યારે જ તેઓ બચી શક્યા હતા. તેને ગોળી લાગી નહોતી, પાણ તે ભયથી દૂર ભાગી ગયો હતો. ૧૯૫૧માં એક બ્રિટીશ યાત્રિક એરિક શિપટને પાણ બરફ વિસ્તારમાં હિમમાનવનાં પગલાંઓનાં નિશાન પોતાની છબીમાં અંકિત કરી દીધાં હતાં. આવી રીતે હિમમાનવની છબી લેનારાઓમાં ડૉ. એડમંડ હિલેરીનું પાણ નામ છે. ૧૯૫૪માં કંચનજંઘાનાં શિખરો પર સન જહોન હંટની ટુકડીએ ૨૦ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ હિમમાનવનાં પગલાંના પુરાવાઓ એકત્ર કર્યા હતા. પગલાંનાં એ નિશાન આશરે ૧૮ ઈંચ લાંબા હતાં. ન્યૂઝીલેન્ડના પર્વતારોહક જ્યોર્જલોને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરાવાઓને લક્ષમાં રાખી હિમમાનવનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિતપણે છે જ એમ દર્શાવ્યું હતું.

૧૯૫૫માંઈંગ્લેન્ડના દૈનિકપત્ર 'ડેઈલી મેલે' પોતાની એક સંશોધક ટુકડી કેવળ હિમમાનવ વિશે વિશેષ જાણકારી મેળવવા જ મોકલી હતી. એ ટુકડી લાંબા સમય સુધી હિમાચ્છાદિત વિસ્તારોમાં ધૂમતી રહી હતી. એ દરમ્યાન તેઓ કોઈ હિમમાનવને જોઈકે પકડી શક્યા નહોતા, પાણ તેમણે અસંખ્ય એવા પુરાવાઓ અને તસ્વીરસંગ્રહો એકત્ર કરીને પોતાના પત્રમાં પ્રકાશિત કર્યા હતાં. એમાંથી હિમમાનવ સંબંધી દંતકથાઓ તથ્યવાળી હોવાનું જણાઈ આવ્યું હતું.

અસહ્ય લેખાતી ઠંડી અને ગરમી વચ્ચે ય પ્રાણીઓનું ખાસ કરીને માનવ જેવા કોમળ પ્રકૃતિના જીવોનું પાણ ધારણ-પોષણ થઈ શકે છે એમ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાંથી જણાઈ આવે છે અને એમાંથી એમ પાણ સિદ્ધ થાય છે કે

પ્રતિકૂળતાઓ ગમે તેટલી હોય તો પણ તેની સામે જીવો લડી શકે છે. તેમનું સંકલ્પબળ જ એવા સંયોગોનું નિર્માણ કરી શકે છે. એ રીતે જે અસહ્ય હતું તે સહ્ય અને અસંભવ હતું તે સંભવિત બની શકે છે. માત્ર પ્રકૃતિની સાથે લડવામાં જ નહિ પણ ડગલે ને પગલે (frequently) જે આપત્તિઓ આવતી રહે છે તેને હઠાવવામાં સંકલ્પબળની પ્રખરતા સ્વયં એક તથ્ય રૂપે સામે આવે છે.

જીવોમાં જેવા મળતી આ અદ્ભુત ઈશ્વરીય નિર્માણની એક કુરુણાભરી વ્યવસ્થા છે. એટલા માટે કે તેની સંતતિ કોઈ પણ વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ સુરક્ષિત રહી શકે. આ સ્થિતિ, આ વ્યવસ્થાનું મૂળ કારણ કોઈ બીજાં સાધનો પર આધારિત નથી. એ આખી વ્યવસ્થા સ્વયંસંચાલિત હોય છે. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે સ્વયં પ્રતિકાર જન્મે છે અને સ્વયં સુરક્ષિતતાની વ્યવસ્થા ઊભી થઈ જાય છે. આ જાતની વ્યવસ્થા, આ નિયમ, માત્ર માણસો કે નાનાં જીવજંતુઓ માટે જ નથી, પણ સમગ્ર વિશ્વનાં બધાં ય પ્રાણીઓ એ પરમ કારુણ્યમયી વ્યવસ્થાથી લાભ પામે છે અને પોતાનું જીવન સુખમાં વ્યતીત કરી શકે છે.

પ. દયાળુ પરમાત્માની મહાન બક્ષિસ

પરમાત્માને દયાનિધાન કુરુણાસિંધુ અજસ્રદાની તરિકે ઓળખવામાં આવ્યા છે. એ પરમાત્મા તરફથી માનવીને કેવી મોટી બક્ષિસ મળી છે તે જે સમજી શકીએ તો એ કુરુણાસાગરે બતાવેલી અનુકંપાથી આપણું અંતર કૃતજભાવે છલકાઈ ઊઠે છે અને એ સાથે એવી ભાવના જન્મે છે કે એવા કૃપાળુ કર્તાની આજ્ઞામાં રહેવું અને તેણે બતાવેલી રીતિનીતિનું પાલન કરવું એ જ યોગ્ય છે. મનુષ્યજીવનની શ્રેષ્ઠતા તો સૌને વિદિત છે જ. એ શ્રેષ્ઠતાની સાથોસાથ માનવી પર એવી એક જવાબદારી પણ આવી પડે છે કે પરમાત્માની રચેલી સૃષ્ટિને સુંદર સમુદ્રત અને સુરભિમય બનાવવા તે કામ કરતો રહે. માનવી આ રીતે ઈશ્વરની એ ઈચ્છા-આશાને પરિપૂર્ણ કરે, જે તેને બક્ષિસ આપતી વેળા તેણે પોતાના અંતરમાં કેળવી હતી.

પરમાત્મા માત્ર માનવીઓ તરફ જ નહિ, પોતાનાં સર્વ સંતાનો પ્રત્યે ઉદાર છે. દરેક જીવ માટે તેની સ્થિતિ અને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેણે ક્ષમતા અને વિશિષ્ટતા અર્પેલી છે. પ્રાણીઓને જે માત્ર શરીરો જ મળ્યાં હોત અને બીજી

કોઈ વિશેષ ક્ષમતા મળી ન હોત, તો તેમનું જીવન જ દુર્લભ બની ગયું હોત.

પરમાત્માની પ્રાણીઓ સાથે સંબંધિત શક્તિ-જેને આપણે પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે-અતિ ઉદાર છે. અત્યંત ઉદાર હાથે તેણે પ્રાણીઓને ઘણી બધી વસ્તુઓ વહેંચી આપી છે. જીવનધોરણ અને સુખસગવડોની સાથોસાથ જીવન નિભાવ અર્થે અને આત્મરક્ષણ અર્થે પણ તેણે વિશેષ શક્તિ આપી છે. એવી શક્તિની સહાયથી સંકટો અને મુશ્કેલીઓનો મુકાબલો કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ તે ટકાવી રાખી શકે છે.

તમે કોઈ પણ પ્રાણીનો વિચાર કરો. પ્રકૃતિનો પ્રેમ, સંરક્ષણ અને બક્ષિસ તેને મળ્યાં જ છે એ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાય પણ છે. જન્મ આપનારી પ્રકૃતિ સ્વંય કુમાતા ન બની શકે તેનો અસીમ સ્નેહ સૌના પર વરસતો રહે છે. અન્ય પ્રાણીઓ એનો સદુપયોગ કરે છે અને નિર્બળ કે અશક્તિમાન હોવાનો અનુભવ કરવા છતાં પોતાના અસ્તિત્વનું રક્ષણ તેઓ કરી શકે છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં સ્લોથ નામનું પ્રાણી જેવા મળે છે. આખાય જગતમાં તે સૌથી વધુ આળસુ જીવ તરીકે જાણીતું થયેલું છે. પોતાનું ઘણુંખરું જીવન તે ઝાડ પર ઊંધું લટકીને જ પૂરું કરે છે. આસપાસની કૂંપળો ને પાંદડાં તેનો ખોરાક છે. વર્ષાઋતુ આવે છે, વરસાદ વરસે છે, તો ય પોતાની શીર્ષાસિનની સ્થિતિ તે છોડતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિને પ્રકૃતિના જ્ઞાન અને તેની મહાન કૃપાના ફળ તરીકે જ ઓળખવી જોઈએ, કેમ કે તેનાં ડુવાંટાં સીધા નહિ પણ ઊલટાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. એ રીતે તેના શરીર પરનું બધું ય પ્રાણી નીચે સરી પડે છે. જે આવી રચના ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં લગભગ લુપ્ત થઈ ચૂકેલાં પ્રાણીઓમાં તેનું નામ આવ્યું હોત.

વ્હેલ માછલી આ સંસારનું સૌથી મોટું જનવર છે. બાઈબલમાં એને 'મહામત્સ્ય' તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે અને ખરેખર જ તેનો માઈલો લાંબો દૈત્યાકાર તેના વિશેની આ સંજ્ઞાને સાર્થક ઠેરવે છે. જ્યારે એ મત્સ્ય પોતાનો શ્વાસ બહાર કાઢે છે ત્યારે તો એમ જ લાગે કે સમુદ્રના તળમાંથી કોઈ મોટો કુવારો ફૂટી નીકળ્યો હોય. એકવાર એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં વ્હેલનો શિકાર કરવામાં આવ્યો. જ્યારે એ મત્સ્યરાજનું પેટ ચીરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાંથી પૂરો ૭ ફૂટ લાંબો ૪ ફૂટ પહોળો એક કટલ માછલીનો ટુકડો મળી આવ્યો હતો.

એ જ રીતે શર્ક માછલીનું અઢાર ફૂટ લાંબું એક હાડપિંજર પણ પચ્યા વિનાની દશામાં મળી આવ્યું હતું.

આટલી વિશાળ માછલી જે પચાસ હાથીઓ જેટલું વજન ધરાવે છે તેનું મોં પ્રકૃતિએ અત્યંત નાનકડું બનાવ્યું છે. જે એમ ન હોત તો સમુદ્રના બધા ય જીવોને તે સાફ કરી ગઈ હોત. તેનું જડબું ખરેખર એટલું તો નાનું છે કે હોર્ટિંગ નામની માછલી તેના ગળામાં ભરાઈ જાય તો તેના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં અંતરાય ઊભો કરી શકે. આ જ રીતે પ્રકૃતિ સમુદ્રના બીજા જીવોનું પણ રક્ષણ કરે છે.

ઉડયનથી માંડી વિભિન્ન ઋતુઓનાં પરિવર્તનો સહન કરવાની પંખીઓમાં અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે પ્રકૃતિનો એના જેવો કોઈ પણ આવિષ્કાર માનવીમાં જેવા મળ્યો નથી.

દક્ષિણ અમેરિકાનો ઉત્તરી કાર્ડિલરા વિસ્તાર સાવ સુકો ને વંધ્ય એવો પહાડી પ્રદેશ છે. ત્યાં નથી તો ધનધાન્ય પેદા થતાં કે નથી દુધાળાં ઢોર ઊછરતાં. વૃક્ષોનાં પાંદડાં પણ સાવ સુકાં હોય છે. આવા સૂકા વિસ્તારમાં જીવનના રક્ષણ અર્થે પ્રકૃતિએ કોઈ વ્યવસ્થા જ ન કરી હોત તો તેને કુમાતા જ કહેવામાં આવી હોત, પણ પ્રકૃતિ એ તેના પર કૃપા વરસાવી છે અને ત્યાં ગોવૃક્ષ નામનો એક અનોખો છોડ પેદા કરી આપ્યો છે. ઉપર ઉપરથી જેતાં તેની ડાંખળીઓ સૂકી અને નિષ્પ્રાણ લાગે, પણ જ્યારે તેના વચ્ચેના રેષાઓ પર છેદ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી એક પ્રકારનું દૂધ વહી આવે છે. એ દૂધ મધમીઠું અને પૌષ્ટિક તો ખરું જ, પણ લીલાં શાકભાજી અને ધનધાન્યમાં જે કોઈ સત્ત્વો મળી આવે છે તે બધાં જ તેમાં મળી આવે છે. સવારે સૂર્યોદય ટાળે એ ડાળીઓમાંથી એટલું દૂધ મળી આવે છે કે ત્યાંના નિત્રો એનાથી આખો દિવસ નિભાવ કરી શકે છે. વૈજ્ઞાનિકોએ જ્યારે એ દૂધ અંગે સંશોધન કર્યું તો તેઓ આશ્ચર્યથી જેઈ શક્યા કે એ દૂધ અને પશુઓનાં દૂધ વચ્ચે ઘણી સમાનતા છે.

પ્રકૃતિને કદાચ એ વાતનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે સહરા જેવા રણવિસ્તારમાં એક માત્ર ઊંટે જ વાહન બનવાનું રહેશે. ત્યાં માનવીઓને જ પીવાનું પાણી મળતું નથી, તો ઊંટેને માટે ક્યાંથી પાણી લાવે? પણ તેની ચિંતા પ્રકૃતિએ પોતે જ કરી છે અને તેણે ઊંટેને એવી એક મહાન શક્તિ આપી. એટલે ઊંટે એકીસાથે પૂરા ૮૦ લીટર જેટલું પાણી પી લે છે. અનેક અઠવાડિયાં ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

સુધી સખત તાપમાં પાણ એટલા પાણીથી તે નિભાવ કરી શકે છે.

સિંહ આમ તો કોઈનો પાણ શિકાર કરી શકે છે, પાણ પાંચ માઈલ દૂર પાણ તેને જે જિરાફ દેખાય તો એનાથી ઓછા અંતરે ઊભેલા બીજા કોઈ પાણ પ્રાણીને જતું કરી તે પેલા જિરાફને મારવાનો પ્રયત્ન કરશે. તેને માટે જિરાફનું માંસ એ ગુલાબજંબુ જેવી વાનગી બની રહે છે. છતાં આજ સુધી જિરાફનો વંશ ટકી રહ્યો છે, કારણ ? એનો ઉત્તર પાણ એ જ મળશે કે પ્રકૃતિની દયા અને મમતા એમાં કામ કરી રહ્યાં છે. પ્રકૃતિએ જિરાફની ચામડી એવી બનાવી છે કે તે જ્યારે વૃક્ષોની નીચે ઊભાં રહી જાય છે ત્યારે તેની સાવ નજીક પહોંચ્યાં પછીય તેને ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

સાપની જ વાત કરીએ. ભલું થયું તે પ્રકૃતિએ એને પૃથ્વીની અંદર પોલાણમાં રહેનારો જીવ બનાવ્યો. કેમ કે એક જ સાપનું ઝેર હજાર વ્યક્તિઓનો જીવ લઈ શકે છે. જાવા અને મલેશિયામાં પાંખવાળા સર્પો જેવા મળે છે અને તે ખરેખર ઊડી શકે છે. તે ઘાગુંખરું એક ઝાડથી બીજા ઝાડ પર ઊડતા રહે છે અને ઊડતી વેળા તે સીધા સપાટ બને છે, જ્યારે નીચે ભોંય પર ઊતરતી વેળા તે વર્તુળાકાર રૂપ ધરીને ઊતરે છે. એ રીતે તેને ખોરાક મેળવવાની, આત્મરક્ષણ કરવાની તથા ફીડાઓ કરવાની અનેક સુવિધાઓ મળી છે.

પહેલવાન પહેલાં તો પોતાના ઘરના અખાડામાં કુસ્તી લડવાનો મહાવરો કરે છે અને પછી જ તે બહારના દાવપેચ ખેલવાનું આહવાન સ્વીકારે છે. એ જ રીતે પરદેશી લશ્કરની સામે લડતા પહેલાં દેશી લશ્કર પોતે જ બે જૂથમાં વહેંચાઈને બન ભટ્ટી યુદ્ધનો અનુભવ લે છે. જે આવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે તો ખરેખરા યુદ્ધમાં લડવાનું મુશ્કેલ બની જાય. પ્રકૃતિએ પોતાના નાના નાના મનુષ્યેતર જીવોના રક્ષણ અર્થે આ જાતનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અર્પેલું છે.

આપણાં ઘરોમાં જેવા મળતી ગરોળી જેટલી સીધી સાદી લાગે છે તેટલી જ લડાયક પાણ હોય છે. બહારના શત્રુઓની સામે લડવા માટે જરૂરી સાહસિકતા તે આવા બનાવટી યુદ્ધના પ્રસંગમાંથી મેળવે છે. તેમની વચ્ચે આવાં બનાવટી યુદ્ધો જોતજોતામાં ઊભાં થાય છે. ડાબી જમણી બાજુએથી એક બાજુ આક્રમણ ચાલે છે, બીજી બાજુ બચાવ ચાલે છે. જાગે વિયેટનામ અને વિયેટકોંગ વચ્ચે ગેરિલા યુદ્ધ ઝાલી રહ્યું ન હોય!

નર ઝીંગો આવું આક્રમણ કરવામાં કંઈ ખાસ ચતુર હોતો નથી. પોતાના દુશ્મનને તે જે હરાવી ન શકે તો પોતાના જીવનનું રક્ષણ તે બિચારો શી રીતે કરી શકે? પાણ પ્રકૃતિએ તેને શત્રુઓને ધમકાવવાની અને તેને હરાવીને ભગાડવાની આવડત શીખવી છે. કોઈ શત્રુ આવે છે તો તે પોતાનાં જડબાં એવી રીતે ફેલાવે છે કે જાણે તે સામાને કાચેકાચો જ ખાઈ જશે. પેલો આક્રમક જીવ તો ભયનો માર્યો ભાગી જ જાય અને નર ઝીંગો પછી આનંદમસ્તીથી બીજી દિશામાં ચાલી જાય છે. આ વસ્તુને પ્રકૃતિ દ્વારા અપાયેલું શિક્ષણ ન કહીએ તો પછી શું કહી શકાય ?

કાર્બોલિક એસિડ એક ઝેરી રસાયણ છે અને એને ખાનાર કોઈ જીવતું રહી શકે નહિ. એનું પ્રમાણ એના સ્વાભાવિક વિકાસના દર સાથે વધતું રહે તો આખું ય જગત ઝેરયુક્ત બની જાય, તો એવી કંઈ બાબત છે કે હજી ય પૃથ્વી અમૃત અંશથી ઓતપ્રોત રહી છે? પ્રો.પી.જી.ગ્રે નામના અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકે એ અંગે સંશોધન કર્યું તો જાણવા મળ્યું કે માટીમાં એવા કેટલાક કીટાણુઓ હોય છે અને એ કીટાણુઓ ધરતીમાતાને ઝેરથી બચાવી લે છે. એવા કીટાણું કંઈ એક કે બે જાતનાં નહિ, ૨૦૦ પ્રકારનાં હોવાનું અત્યાર સુધીમાં જાણવા મળ્યું છે.

આ એક એવું નાનું કીટાણું છે, જે સાવ સામાન્ય હોવા છતાં પાણ અસામાન્ય કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. ભગવાન શિવના જેવું જ. એક ઈન્સાન જ એવો છે, જે સંસારમાં ફેલાયેલું ઝેર-માનવજાતિ પર છવાઈ ગયેલું ઝેરી વાતાવરણ દૂર કરવા જરાય આગળ વધતો નથી અને પરમાત્માએ તેને જે અસામાન્ય ક્ષમતા અર્પી છે તેને તે કલંકિત કરી રહ્યો છે. પ્રકૃતિએ તેને જે વિશેષ શક્તિઓ આપી છે તેનો જે માનવીએ સદુપયોગ કર્યો હોત તો નિઃસંદેહ આ ધરતી કહેવાતા સ્વર્ગથી કોઈ રીતે ઊતરતી નહિ, બલકે વધુ સાધનસંપત્તિ અને સુખશાન્તિના અઢળક વૈભવથી સભર બની ગઈ હોત.

સંકલ્પશક્તિ માત્રથી ઇષ્ટ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ (Gain through will power)

પ્રાણીઓની જરૂરિયાત અને ઈચ્છાઓ દ્વારા તેમની શારીરિક, માનસિક શક્તિઓનું અને તેમના ભૌતિક સંજોગોનું નિર્માણ થતું હોય છે. આ હકીકતનો ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

વધુ ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો તરત એનાં અસંખ્ય પ્રમાણ આપણને મળી આવશે.

પહેલાં એમ સમજવામાં આવતું હતું કે વર્ષા થવાથી વૃક્ષ વનરાજિ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ખરેખર એમ સિદ્ધ થયું છે કે વૃક્ષોની જરૂરિયાત દૂર આકાશમાં ઊડનારાં વાદળોને પકડીને ખેંચી આણે છે અને પોતાના વિસ્તાર પર પાણી વરસાવવાની તેમને ફરજ પાડે છે. થોડોક સમય પહેલાં જ્યાં મોટું રાગ પથરાયેલું હતું, પાણી પડતું જ નહોતું અને વાદળો ત્યાંથી એમ જ વહી જતાં હતાં, ત્યાં હવે વન ઊભું કરવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રકૃતિએ પણ પોતાનો જૂનો ક્રમ બદલી નાખ્યો અને અનાયાસે હવે વરસાદ થવા લાગ્યો છે. અધિક વરસાદવાળા વિસ્તારોને અનુલક્ષીને એવો એક નવા સિદ્ધાંતનો હવે સ્વીકાર કરવામાં આવી રહ્યો છે કે ત્યાંની વનસંપત્તિ જ વધુ વર્ષા અર્થે વાદળો પર ભીંસ આણે છે. વાદળોની સરખામણીમાં ચૈતન્યનો અંશ વૃક્ષોમાં વધારે છે, એટલે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વાદળોથી તે ઓછાં હોવા છતાં તેમનું સામર્થ્ય વિશેષ છે. એ રીતે બંનેની પરસ્પરની ખેંચતાણમાં ચેતનાના પ્રતીક જેવું વૃક્ષ જ સફળ નીવડે છે.

આત્મરક્ષણ એ પ્રાણીઓની એક મોટી જરૂરિયાત છે. જીવોમાં જગરૂકતા અને પરાક્રમવૃત્તિ જાળવી રાખવા પ્રકૃતિએ શત્રુપક્ષનું નિર્માણ કર્યું છે. જે બધાં જ પ્રાણીઓને શાંતિપૂર્વક તેમજ સુરક્ષિત રહેવાની સુવિધા મળી હોત તો તેઓ આજસુ અને પ્રમાદી બની ગયાં હોત અને તેમનામાં જે સ્ફૂર્તિને કૌશલ્ય જેવા મળે છે તેનો કાં તો વિકાસ જ ન થયો હોત કે તેમનો તરત જ અંત આવ્યો હોત.

સિંહ, વાઘ, સુવર, હાથી, મગર જેવાં વિશાળકાય પ્રાણીઓ પોતાના તીણા દાંતથી આત્મરક્ષણ કરે છે અને એની સહાયથી પોતાનો આહાર પણ લે છે. સાપ, વીંછી, ભમરી, મધમાખી વગેરે જીવજંતુઓ ડંખ મારીને દુશ્મનોને હરાવી શકે છે. કરચલા વગેરેના પેટમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે અને તેથી શત્રુઓ પોતાનું નાક બંધ કરીને ભાગે છે. ગેંડો, કાચબો, છીપ, શંખ, આર્મડિલો વગેરે પ્રાણીઓની ચામડી પર કઠાણ કવચ હોય છે તેનાથી તેમનું રક્ષણ થાય છે. તીડનો ઘાસ જેવો રંગ, પતંગિયાંનો ફૂલ જેવો રંગ, ચિત્તાનો વૃક્ષોની છાયા જેવો ફાબરથીતરો રંગ અને કાર્ચિંડાનો ઋતુ ઋતુએ બદલાતો રંગ પણ આ જ રીતે સહાય કરે છે. ધ્રુવપ્રદેશનાં રીંછ બરફ જેવો શ્વેત રંગ ધારણ કરી આસપાસના

પરિવેશમાં પોતાને સહજ રીતે છુપાવી દે છે અને શત્રુથી બચી જાય છે. કાંકરા, પથ્થર, રેતી, માટી આદિના રંગમાં પોતાનો રંગ ભેળવી દઈને કેટલાંયે પ્રાણીઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. શાર્ક માછલી વીજળીના કરન્ટ જેવા આંચકા આપવા માટે જાણીતી છે. કેટલાંયે પ્રાણીઓની રચના અને ખાસ તો તેમની મુખમુદ્રા એવી ભયંકર હોય છે કે તેમને જોતાંવેંત શત્રુઓને હુમલો કરતાં ધણો વિચાર કરવો પડે.

શિકારી જાનવરોએ વધારે પરાક્રમો કરવાં પડે છે, એ દષ્ટિએ એમને દાંત, નખ, પંજ જેવાં અંગો ખૂબ મજબૂતીવાળાં પ્રાપ્ત થયાં છે. એટલું જ નહિ, પૂંછડીની રચનામાં યે આગવી ક્ષમતા હોય છે. આ જાતની બક્ષિસ તેમણે પોતાના સંકલ્પબળથી પ્રકૃતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે.

સિંહનું વજન વધુમાં વધુ ૪૦૦ પાઉન્ડનું હોય છે. જ્યારે ગાયનું વજન એનાથી બમણું હોય છે, તો પાણુ સિંહ પોતાની પૂંછડીની સમતુલા કેળવીને તેને મોંમાં દબાવીને ૧૨ ફૂટ ઊંચી વાડ ધણી સહેલાઈથી ફૂદી જાય છે.

પ્રાણીઓની શરીરરચના અને તેમનું બૌદ્ધિકતંત્ર પાણુ આગવી રીતે મહત્ત્વનાં છે, પાણુ તેમની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમને સંકલ્પશક્તિ, ઈચ્છાશક્તિ તથા જરૂરિયાત પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ જાતની સંપ્રજ્ઞતા જે પ્રાણીમાં જેટલી ઉત્કટ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રકૃતિ પાસેથી બક્ષિસ પામશે. માનવજાતિને જે વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ તેની વૃદ્ધિ પામેલી ઈચ્છાશક્તિ જ છે.

પ્રકૃતિપરાયણ વૃક્ષ

પ્રકૃતિએ કેટલાક કાયદાકાનૂન એ રીતે બનાવ્યા છે, જે સૃષ્ટિના સમતોલન અર્થે પૂરેપૂરા આવશ્યક છે. એવા કાયદાકાનૂન માત્ર માનવજાતિ માટે જ નહિ, બીજાં બધાં પ્રાણીઓ માટે ય બનાવવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહિ, વૃક્ષરાજિ માટે ય એના કાયદાકાનૂનો છે.

માણસમાં બુદ્ધિ, ધન, બળ, પ્રતિભા, ભાવના વગેરે એવી સંપત્તિઓ છે, જે તેના વ્યક્તિત્વનાં બીજા કહી શકાય. એના આધારે આપણે ઊંચે ઊઠી શકીએ છીએ અને આગળ વધી શકીએ છીએ. બીજા જ સડેલું હોય તો એનાથી વંશવિસ્તાર ન થાય. ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની વિભૂતિઓ પાણુ જે સ્વસ્થ અને સમર્થ ન હોય તો કોઈ વ્યક્તિ પ્રગતિના પંથે આગળ ન વધી શકે. ધ્યાનપૂર્વક ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

અવલોકન કરતાં સમજાશે કે આપણી વિભિન્ન શારીરિક અને માનસિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ એ બીજાતત્વોના વિકાસ, પરિષ્કાર અને પોષણ અર્થે હોય છે. દરેક વ્યક્તિમાં ભૌતિક તેમજ આત્મિક સંપત્તિ વધુ ને વધુ માત્રામાં પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા સહજ રીતે સંભવે છે અને એ માટે જ જાણ્યેઅજાણ્યે તેના પ્રયત્નો ચાલતા રહે છે.

વનસ્પતિજગતમાં પણ માનવીમાં જેવા મળે છે તે જ જાતની પ્રક્રિયા આગવી રીતે ચાલતી જ રહે છે. મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્ય આત્મવિસ્તાર છે. આપણે આગળ વધીએ, વિકાસ સાધીએ અને દૂર દૂરના ક્ષેત્રમાં ફેલાઈએ એવી ભાવનાથી જાતજાતના પ્રયત્નો ત્યાં ચાલી રહે છે. એમાં યુદ્ધને પણ અવકાશ છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આ જાતની વિસ્તારવાદી ભાવના કામ કરે છે. આત્મીયતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતા જઈએ, સૌમાં પોતાને અને પોતાનામાં સૌને જેવાનો દર્શનકામ પણ હૃદયંગમ બની રહે છે. બીજાતત્વના વિકાસ અને તેની સત્તાની સ્થાપના કરવા આપણે માનવીઓનાં વિભિન્ન કાર્યક્ષેત્રોનું સંયોજન કરવાની ભાવના કેળવીએ છીએ. જે આ જાતની બે પ્રવૃત્તિઓ ન હોય તો કદાચ ઉદરપોષણ અને પ્રજનન જેવી (નિકૃષ્ટ સ્તરનાં પ્રાણીઓમાં જેવા મળતી) ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિઓ સિવાય આપણે કશું મહત્ત્વપૂર્ણ વિચારી શક્યા ન હોત કે કાર્ય કરી શક્યા ન હોત. આ જ વાત વનસ્પતિ માટે પણ લાગુ પડે છે.

છોડવાની વૃદ્ધિ થાય છે અને વિકાસ થતો રહે છે. પરિણામે તેની પરિણત દશામાં તે ફલવાન બને છે. તેના પર ફળો બેસે છે અને ફળોના ભારથી તે લદાય છે. એ માનવીઓ તેમજ બીજાં પ્રાણીઓને ખોરાક તરીકે કામમાં આવે છે, પણ જ્યાં સુધી વૃક્ષોને પોતાને માટે ફળોના ઉપયોગનો પ્રશ્ન છે તે તો બીજાની હસ્તી ટકાવી રાખવાનો, તેનું પરિપોષણ કરવાનો, તેમજ એ રીતે આત્મવિસ્તાર કરવાનો છે. વૃક્ષો માત્ર પોતાના પરોપકાર અર્થે જ નથી ફળતાં, પરંતુ પોતાના જીવનની સાર્થકતા અર્થે પણ તે ફળવાન બને છે.

ફળોમાં માવો ભર્યો હોય છે અને તેમાં બીજા રહ્યું હોય છે. એ બીજા એક જ સ્થાને એકત્ર ન થતાં એકબીજાથી દૂરના અંતરે રહ્યાં હોય છે. આખા વૃક્ષમાં માત્ર એક જ ફળ નહિ, અસંખ્ય ફળો બેસે છે. પ્રકૃતિએ આ જાતની વ્યવસ્થા કેમ કરી તેનો વિચાર કરતાં જાણાશે કે પ્રગતિ અર્થે માનવીએ જે રીતના આધાર

ઊભા કર્યા છે તેવા વૃક્ષો માટે ય ઊભા કરવામાં આવ્યા છે.

માવાનો ઉદ્દેશ છે-બીજનું પોષણ કરવું, તેને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવું. માતાના ઉદરમાં જે રીતે બાળકનો પિંડ બંધાવા પામે છે એ જ રીતે ફળના માવામાં પડેલું બીજ ધીમે ધીમે સબળ અને સમર્થ બને છે. માનવજીવનનો ઘણો ક્રિયાવિસ્તાર ભૌતિક સંપત્તિના ઉપાર્જન અર્થે ચાલે છે. એવી સુવિધાઓ અને સામગ્રીઓ તો મળે જ છે, પણ સાથોસાથ તેની વિભૂતિઓ, તેની વિશેષ શક્તિઓ પણ પરિપક્વ બને છે. દરેક ક્ષેત્રમાં એની સહાયથી તેને સફળતા મળે છે, જેને વિકસિત વ્યક્તિત્વની સત્તા તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય.

એક વૃક્ષ અસંખ્ય ફળ જન્માવે છે અને દરેક ફળમાં અનેક બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એટલા જ માટે કે તેની સત્તાનો વધુ ને વધુ વિસ્તાર કરવાનો અવકાશ મળે. સીમિત ક્ષેત્રમાં, સાંકડી પરિધિમાં, પરિબદ્ધ રહીને આગવિકસિત રહી જવાનો પોતાને દોષ ન લાગે તે માટેનો આ પ્રયત્ન હોય છે. આત્મવિસ્તાર વિના ન તો આત્મસંતોષ મળે, ન આત્મગૌરવ. મનુષ્ય જ્યારે પોતે અપૂર્ણતાથી પૂર્ણતાની દિશામાં ક્ષુદ્રતાથી મહાનતાની દિશામાં આગળ વધવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે, તો વૃક્ષ પણ એ જ પ્રકૃતિમાંથી પ્રેરણા લઈ તેનું અનુસરણ કેમ ન કરે?

દરેક બીજમાં સૂક્ષ્મરૂપે એક પૂર્ણ વૃક્ષ રહ્યું હોય છે. બીજ એકવાર પોષણ પામે એટલે તેનો ભાવિ ઉદ્દેશ્ય પોતાના જેવા નવાં વૃક્ષોનું નિર્માણ કરવાનો રહે છે. એની સાથે બીજ એક અનિવાર્યતા એ ઊભી થાય છે કે ક્ષેત્રવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પોતાની સાંકડી સીમાઓ તોડીને દૂર દૂરના વિસ્તાર સુધી તે પોતાની સત્તાનો ફેલાવો કરે. ફળના માવામાં પણ બધાં બી એક જ સ્થાને એકઠાં રહેતાં નથી. થોડે થોડે અંતરે અલગપણે તે સ્થાન લે છે. આ હકીકતનું સહસ્ય પણ એ જ કે એ સર્વને અલગ અલગ દૂરનાં ક્ષેત્રોમાં પહોંચીને વિશાળ વર્તુળમાં ફેલાવાનો અવકાશ મળી રહે. માવાવાળા ભાગમાં બધાં જ બી એકસાથે ગોઠવવામાં આવ્યાં હોત તો ફળ પાકતાં તે બધાં એક જ જગ્યાએ પડીને ત્યાં જ ઊગી નીકળ્યાં હોત અને પરિણામે બધાં એકબીજાનો આહાર છીનવી લેત અને ફેલાવાની જગા ન મળવાથી સુકાઈને ત્યાં જ નાશ પામત. પૂર્વજેનાં ઘરઆંગણાં છોડી બીજ સ્થળે જઈ વિસ્તરવાનો પ્રયત્ન પણ તેમને માટે અનિવાર્ય બની રહે છે.

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૭૧

વૃક્ષની હસ્તી ફળના માધ્યમ દ્વારા આ કાર્ય કરે છે. ફળ બેસવાની અને પાકવાની સાથોસાથ તેના વિતરણની ક્રિયા પણ તેમાં ઘણી ઉત્સાહપૂર્વક ચાલતી રહે છે. માવામાં એ બીજેને અલગ અલગ સ્થાને એટલા માટે ગોઠવવામાં આવ્યાં હોય છે કે જ્યાં પિતરણની એ વ્યવસ્થા શક્ય બને. વળી આહારમાં ઘણુંખરું ફળોનો માવો જ ખપમાં આવે છે. બી તો કઠણ હોય છે, એટલે તેને દૂર ફેંકી દેવામાં આવે છે અથવા તેનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવે છે. જ્યારે ફળોનો માવો વપરાઈ જાય છે ત્યારે પણ બીની હસ્તી ટકી રહે છે. સિવાય કે તેમને સાવ દળી નાખવામાં ન આવ્યાં હોય, પણ માત્ર આરોગવામાં આવ્યાં હોય તો તેમાંના અનેક બી આખાં ને આખાં સચવાઈ રહે છે. પેટમાં તે પચતાં નથી. એટલે મળ વાટે તે બહાર ફેંકાઈ પૃથ્વી પર વેરવિખેર થઈ જાય છે અને આમ અહીંતહીં રજળતાં, ઠેભાં ખાતાં તે વળી સંવર્ધન પામે છે.

મનુષ્યજીવનની પ્રગતિના પણ બે આધારસ્થંભ છે: એક, ભૌતિક સંપત્તિઓની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પોતાનામાં ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવગત બીજસત્તાનું પરિપોષણ કરવું અને બીજે, એ પરિપુષ્ટ સત્તાને અતિ વિસ્તારી પ્રદેશમાં ફેલાવીને તેની વિભૂતિઓને દૂર દૂરના સ્થાને વિખેરવી અને તેનો વિકાસ કરવો. પ્રથમ પગલું તે સંચય તરીકે ઓળખાય છે, બીજને સેવાસાધના કહે છે. બળસંવર્ધનનો, સામર્થ્યપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય એટલો જ હોઈ શકે કે એના વિસ્તરણ દ્વારા એનો લાભ દૂરના વિસ્તારોને પણ મળી શકે. જે લોકો પોતાની પ્રતિભાનો શરીર કે કુટુંબની સીમામાં જ લાભ આપે છે, તેમને માવામાં જ સમાઈ રહેલા બીજની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

માવામાં રહીને વિકસિત થયેલું બીજ દૂર દૂરનાં ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરી શકે એ માટે પ્રકૃતિએ અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ કરેલી છે. પ્રાણીઓ દ્વારા એને આરોગવું અને મળવિસર્જનની સાથે દૂર દૂર જઈ પહોંચવું એ તો પ્રત્યક્ષ બાબત છે. અસંખ્ય બીજે આ રીતે ફેંકાઈ જઈને કે સંગ્રહિત થઈને કોઈ ને કોઈ રીતે વંશવૃદ્ધિ કરવામાં સફળ બને છે. બીજેનો વેપાર પણ થતો હોય છે. ધનધાન્યની જેમ બિયારણોનું પણ ખરીદ-વેચાણ થતું હોય છે. બીજ આમ, એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને પહોંચે છે. આ તો સાવ જાણીતી પ્રવૃત્તિ છે. આ દિશામાં પ્રકૃતિ પોતે પણ ફાળો આપે છે. તે જાતજાતના ઉપાયો યોજે છે, જ્યાં બીજ સંપત્તિ

કોઈ એક જ સ્થાને સીમિત ન રહેતાં દૂર દૂરનાં સ્થાનો સુધી વિખરાઈ શકે.

અસંખ્ય બીજેને પવન એક સ્થાનેથી ઘસડીને બીજે સ્થાને પહોંચાડે છે. આ જાતનાં હલકાં બીજેનો વનસ્પતિજગતમાં ક્યાંય તોટો નથી. કિવનાઈનની દવા બનાવવા માટે સિંકોનાનાં જે બીજ દવામાં વપરાય છે, તે એક ઑંસમાં ૭૦,૦૦૦ જેટલાં તોળાઈ શકે તેટલાં હલકાં હોય છે. ઑર્કિડોનાં બી તો વળી એથી ય હલકાં હોય છે. પંખીનાં પીંછાં જેવી એની રચના હોય છે. વજનના હલકાપણાને લીધે તેમ જ ખાસ રચનાના લીધે પવન તેને સરળતાથી એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ખેંચી જઈ શકે છે. સૂર્યમુખી, ડોડિલિયોન, સોક્સ, બેલકુન, આકડો, શીમળો, બરુ વગેરે વનસ્પતિનાં બી કદમાં મોટાં અને વજનદાર હોય છે, પણ તેની રચના પેરેસ્યૂટ જેવા આકારની હોય છે અને પવનની આછી લહેરમાં ય દૂર સુધી ઊડતાં રહે છે. ઊંચે ચઢવામાં અને નીચે ઊતરવામાં તેને કશી હસ્કત પડતી નથી. આકડામાં બી સાથે વળી ૩ વળજેલું હોય છે. તેનું ઉડ્યન કેવું મનોહર લાગતું હોય છે ! બ્લડ ફ્લાવર, કરચી, ન્યૂમોનશિયા, ચાડિયમ જેવાં વૃક્ષોનાં બીજને રુવાંટી હોય છે. એટલે તેની પવનયાત્રા ઘણી સહેલી રહે છે.

અરલુ, પરાલ, જરુલ, સરગવો વગેરેનાં બીજ પંખીની પાંખ જેવી ખાસ રચના ધરાવે છે. સ્વેચ્છાએ તો તે ઊડી શકતાં નથી, પણ તેના ઉડ્યનની પ્રવૃત્તિ પવન સંભાળી લે છે. કેટલાંક દટાંતોમાં તો આખાં ફળ જ અહીંથી તહીં ઊડતાં ખેંચાતા હોય છે. પોતાનાં બીજેનું આખું કુટુંબ લઈ પવનની સહાયતાથી તે ક્ષેત્રવિસ્તારનું કાર્ય આદરે છે. આ રીતે ઊડતાં ફળોમાં હોલોક, મધુલતા, જીમીકંદ, ફેક્સીનસ, હોમિયામેપલ, ડિપટીરોકારપસ, સાલ વગેરેનાં નામો ઉલ્લેખપાત્ર છે. એવાં ફળોમાં એલેથસની રચના તો સાવ વિમાનને જ મળતી આવે છે. ખરેખર તો મનમાં પ્રશ્ન જ થાય કે તેને જોઈને વિમાન બનાવવામાં આવ્યાં હશે કે વિમાનને જોઈ પ્રકૃતિએ એવાં ફળ બનાવ્યાં હશે ! પવનનું તોફાન માત્ર ધૂળ તાણખલાંને જ નહિ, હલકાં બીને પણ પોતાની સાથે ઘસડી જાય છે અને ક્યાંયનાં ક્યાંય ફેંકી દે છે. આ રીતે એ જડીબુટ્ટીઓ અહીંથી તહીં પહોંચી જતી હોય છે.

કેટલાંક ફળ તો સ્વાર્થી માણસોના જેવાં કંજૂસ જ હોય છે ! પાકેલાં ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

બિયાંઓને પાણુ તે સૂકી કાચલીઓમાં સંઘરી રાખે છે. પોતાનું કોઈ પ્રયોજન ભલે એ રીતે સિદ્ધ ન થાય, પાણુ બીજાઓને તેનો લાભ મળવો જ ન જોઈએ, આવી મનોવૃત્તિ આ દુનિયામાં માત્ર માનવીઓમાં જ નહિ, ફળમાં ય સંભવે છે. લાલ પોસ્ત, સત્યાનાથી, કુત્તાફૂલ, હંસલતા તથા ધતૂરો એ જાતનાં ફળ છે. જ્યારે હવાનો ઝપાટો એને હલાવી મૂકે છે ત્યારે એ છોડ સ્વયં હલબલી ઊઠે છે, પાણુ બીને છોડવા માટે તે વિવશ બને છે. સ્વેચ્છાએ નહિ, બળાત્કારથી જ તે સીધી રીતે ચાલે છે. પ્રકૃતિના કાયદાને તેમણે અનુસરવું પડે છે. કોઈ સંઘરાખોર બનવા ચાહે તો પાણુ પ્રકૃતિ તેને તેવા બનવા પરવાનગી આપતી નથી. જે કંઈ ધરવામાં આવ્યું છે તે તો અન્યને અર્પણ કરવા માટે જ, પાણુ જે લોકો આ વાત લક્ષમાં લેતા નથી તેમને આ ફળોની જેમ દુર્ગતિ અને અત્યાચારનો સામનો કરવો પડે છે.

જળાશયોમાં ઊગતી વનસ્પતિનાં બીને પાણીનાં મોજાંઓ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ખેંચી જાય છે. આ બી હલકાં અને હવા ભરેલા સ્પંજ જેવાં હોય છે. એ રીતે તે પાણી પર સરળતાથી તરી શકે છે. નદીઓ અને સમુદ્રોના કિનારા પરનાં વૃક્ષો અને છોડવાઓ પાણુ પોતાનાં બીજ જળરાશિમાં સમર્પિત કરે છે અને ખુશીથી તેમને બીજા સ્થળે વહી જવાનો અવકાશ અર્પે છે. એક માનવી જ એવો છે, જે સ્વજનોને બીજા ઉપયોગી સ્થાને જતાં રોકે છે અને મોહગ્રસ્ત બની ચાર દીવાલોની વચ્ચે તેને કેદ કરી દે છે. કમળના કંદ હંમેશાં પાણી પર તરતાં તરતાં દૂર સુધી પહોંચી જતાં હોય છે. નાળિયેર આ રીતે પાણીમાં પડીને હજારો માઈલ દૂર નિર્જન દ્વીપોમાં જઈને ઊગે છે તે ઘટના પાણુ આ જાતની છે.

કેટલાંયે ફળો એવાં છે, જેનાં બાહ્ય કોચલાં અત્યંત કઠણ હોય છે. પાકીને સુકાઈ જવા છતાં તે બીને બહાર જવા દેતાં નથી. આ જાતના કઠોર નિયંત્રણની વળી ઊલટી જ અસર પડે છે. અંદરનાં બી વિદ્રોહ જાહેર કરે છે. અંદરની ભીંસથી એનું કોચલું ધડાકા સાથે ફાટી જાય છે અને એમાંનું બી ઊછળીને બહાર ફેંકાય છે. ગુલમહેંદી, બુલસેરિલ, નાઈટ જેસમિલ, એરંડો, કાલમેઘ, વજ્રદંટી, ફલાક્સ, કંચનલતા વગેરેનાં ફળોની બાબતમાં ઘણુંખરું ફળ ફાટવાની અને બી ઊછળીને ફેંકવાની ક્રિયા જોવામાં આવે છે. પ્રહ્લાદ, વિભીષણ,

કેકેથી, બલિ વગેરેને આ જ રીતે પોતાનાં વડીલો અને ગુરુજનો સામે વિદ્રોહ કરવો પડ્યો હતો. અનુચિત પ્રતિબંધ સર્જનાર, અહંકારયુક્ત, દુરાગ્રહ આવા જ વિસ્ફોટો સર્જતો હોય છે.

કેટલાંક બીજા એવાં હોય છે, જેને હવા, પાણી, મનુષ્ય વગેરે કોઈની સહાય મળી ન હોય છતાં, સ્વયં પોતાની વૃત્તિ અને પ્રેરણાથી આત્મવિસ્તારનો માર્ગ જાતે જ રચી લે છે. જેનો છેડો હાથમાં આવે તેની મદદ લઈને તે આગળ વધે છે. લટડીરું, ગોખરું, વનઓખરા, ચોરકાંટા, અંગેડો, બૂઈયા, ઠીકરી, ચિત્રક વગેરેનાં ફળ કે બીજા પોતાના કાંટાઓ વડે પશુપંખીઓના શરીરને અને માનવીનાં વસ્ત્રોને વળગી પડે છે અને તેમના પર સવાર થઈ ક્યાંયનાં ક્યાં પહોંચી જાય છે.

કીડી, ઉંદર, ખિસકોલી વગેરે સંઘરાખોર પ્રાણીઓ બીજાનો સંગ્રહ કરે છે. એ સંઘરાયેલાં બી દરમાંથી નીકળીને જ્યાં ત્યાં વિખરાઈ જાય છે. પંખીઓનાં પગમાં ચોટેલી માટી સાથે ભળીને કે વિષ્ટા મારફત તે વિખરાઈ જાય છે અને અસંખ્ય વૃક્ષો, વનસ્પતિઓ આ રીતે લાંબી પરિક્રમા કરી પૃથ્વીને બીજાં છેડે પહોંચી જતાં હોય છે.

વનસ્પતિઓ અને વૃક્ષોના આત્મવિસ્તારની પ્રવૃત્તિ દૂરસુદૂર ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરતી જાય છે. જે રીતે માનવીને પ્રકૃતિમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે અને જેઓ જીવનવિદ્યાનો મર્મ જાગે છે તેઓ પોતાની આંતરિક ક્ષમતાઓને બીજાસત્તાની જેમ જ પરિપક્વ બને તે માટે પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું એ ખ્યાલ સાથે સંવર્ધન કરે છે કે સમસ્ત પ્રાપ્તિ વહેંચણી અર્થે છે અને એ રીતે સંસારમાં શોભા, સુખમાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે, એમાં કદી કોઈ ઊણપ ન આવે.

આ પ્રકૃતિ-પ્રેરણાને જ ઈશ્વરીય યોજના, તેની વિધિવ્યવસ્થા, ધર્મ કે અધ્યાત્મ કહે છે. જે વ્યક્તિ એ પ્રેરણાઓને જે સીમા સુધી હૃદયંગમ કરવામાં સફળ રહે છે, તેમને સ્વયંનિર્મિત ત્યાગપ્રક્રિયાને અનુસરતાં એનો લાભ સત્પરિણામના રૂપમાં મળતો રહે છે. આ આધાર પર કર્મફળની દાર્શનિક માન્યતાઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સારાં કાર્યોનું, પારમાર્થિક પ્રયત્નોનું પરિણામ સુખદાયી, આનંદદાયી હોય છે, તો ખરાબ કાર્યો કે સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિને દૂર કરી લોકહિતની, જનકલ્યાણની સત્પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

વિભૂતિ સમર્પિત કરવી એ જીવનપદ્ધતેનું નામ જ સંસ્કૃતિ છે. એની સાથોસાથ એ પણ વિચારવાનું તથા સમજવાનું છે કે પરમાત્માની આ કારુણ્યસભર વિધિવ્યવસ્થાસૃષ્ટિનાં સર્વ પ્રાણીઓ માટે મંગલમય છે. એનો લાભ લઈ શકાય છે.

૬. મનુષ્યેતર પ્રાણી, મનુષ્ય કરતાં કોઈ રીતે પછાત નથી

પક્ષીઓ દેખાવામાં તો નગણ્ય લાગે છે. મનુષ્યની સરખામણીમાં તેમને કંઈ એવી બુદ્ધિશક્તિ મળી નથી કે એટલી સુવિકસિત ઈંદ્રિયો પણ મળી નથી, છતાં ભગવાને તેમની ઉપેક્ષા કરી છે એમ માનવાનું નથી. બારીક દૃષ્ટિએ જોતાં સમજશે કે તેમનામાં એવી કેટલીય શક્તિઓ છે, જે ખુદ માણસમાં ઠીક ઠીક ઊણી રહી ગઈ છે, પણ તુચ્છ લેખાતાં પંખીઓની એ ક્ષમતા માનવીઓને જો મળી હોત તો કહેવાતા દેવતાઓના વૈભવથી ય વધુ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ તે પહોંચી ગયો હોત.

ભગવાનને પોતાનાં પંખી સંતાનો પણ એટલાં જ વડાલાં છે. તેમણે કોઈને કોઈ એક વસ્તુ ખાવા-રમવા આપી છે, તો બીજને બીજી. આ સૃષ્ટિમાં સાવ સાધનહીન કોઈ નથી, કે કોઈ પૂર્ણતયા સાધનસંપન્ન પણ નથી. દરેક પ્રાણીને તેની જરૂરિયાતને અનુવર્તનિ એટલાં એને એવાં સાધનો પ્રચૂર પ્રમાણમાં આપ્યાં છે, જેથી પોતાની જીવનચર્યા તે સંતોષ અને પ્રસન્નતાથી ચલાવી શકે. આપણે જ્યારે પંખીઓની દુનિયા પર નજર કરીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તે ભગવાનનાં કૃપાપાત્ર છે અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે એટલાં સાધનસંપન્ન છે કે કોઈ કોઈ પ્રાપ્તિની બાબતમાં તો મનુષ્ય તેનાથી નાનો અને પછાત રહી ગયેલો લાગે છે.

ગરુડની ગતિ સામાન્ય રીતે કલાકે ૬૫ થી ૧૧૦ માઈલની હોય છે, પણ જ્યારે તે પોતાના શિકાર પર ત્રાટકે છે ત્યારે તે ગતિ ૨૦૦ માઈલની થઈ જાય છે. આમ તો ગરુડનું વજન ૫ થી ૧૦ કિલો જેટલું હોય છે, પણ પોતાનાથી દોઢા વજનનો શિકાર પોતાના પંજમાં દબાવી માળા તરફ તે લાંબું ઉડયન કરી શકે છે. પોતાના વર્ગનાં પંખીઓમાં ગરુડની દૃષ્ટિ સૌથી વધુ તીક્ષ્ણ હોય છે.

શાહમૃગ હવે ફક્ત આફ્રિકામાં જ જોવા મળે છે. તેની ઊંચાઈ ઘણુંખરું ૬ ફૂટ, વજન ૩૦૦ પાઉન્ડ અને ગતિ ૪૦ માઈલ જેટલી હોય છે, પાગ વચ્ચે વચ્ચે તે ૧૫ ફૂટ જેટલી ઊંચી છલાંગ મારે છે. જેની સામે ઘોડેસવારને પાગ પોતાની હાર સ્વીકારવી પડે. એના પગના પ્રહારથી ઘોડાની ટાંગ તૂટી શકે છે અને એ પંખીને પાળી પાગ શકાય છે. આફ્રિકામાં જંગલી ગધેડા કે જિબ્રા સાથે એનો સથવારો હોય છે. બંને એકબીજા માટે લાગણી ધરાવે છે અને આપત્તિમાં બંને એકબીજાને સહાય કરે છે. એમને સાથોસાથ વિચરતાં કે વિરામ કરતાં જોઈ શકાય છે. ધ્રુવપ્રદેશમાં જોવા મળતું પેંગ્વિન પંખી મનુષ્યની જેમ ઊભું થઈ બંને પગે ચાલે છે. સમુદ્રના પાણીમાં તરવાની અને ઠંડી સહન કરવાની તેનામાં ગજબની શક્તિ છે. સખત ઠંડીના દિવસોમાં ત્રાણચાર મહિના સુધી તે આહાર વિના ચલાવી શકે છે. બરફના પટ પર સરકવાની ક્રીડા તેને ખૂબ ગમે છે. આ જાતિમાંનાં પક્ષીઓ ઘણુંખરું નરમાદાની જોડી બનાવીને રહે છે. ખાસ કરીને નરપંખીને કુટુંબની જવાબદારી નિભાવવી પડે છે.

ક્યારેય ક્યારેક કરચલો મોટા શંખોમાં પ્રવેશે છે અને એ શંખનું વજન ઊંચકતો સમુદ્રમાં અહીંથી તહીં પ્રવાસ કરતો રહે છે. દર વર્ષે તે ૧૦ માઈલ જેટલો પ્રવાસ કરે છે અને પોતાનાથી દસબાર ઘણું વજન તે વહન કરે છે. થોડાંક જંતુઓ તથા છોડ પાગ શંખના કોચલા પર જઈ બેસે છે. એ રીતે કરચલા પર લદાયેલું વજન વધતું જ રહે છે. મજાની વાત તો એ છે કે આટલા વજનથી લદાયેલો હોવા છતાં સમુદ્રપટનાં વૃક્ષો પર ચઢી ત્યાંનાં પંખીઓના માળામાંથી ઈંડાં ચોરીને ખાઈ જવાનું તે ચૂકતો નથી.

ઓસ્ટ્રેલિયાનું વૃક્ષો ઉપર વસનારું ટેડિવિયર પંખી પોતાની પીઠ પર પોતાનાં અડધા ડઝન જેટલાં બચ્ચાં લાદીને વિચરે છે. ચઢવા-ઊતરવાની ક્રિયામાં કોઈ બચ્ચું પડી ન જાય તેનું તે બરોબર ધ્યાન રાખે છે.

અમેરિકાના ઓપાસય જાતના ઉદરોનાં બચ્ચાં પોતાની માની પીઠ પર વહેતાં હોય છે. એ બચ્ચાં એટલાં તો ચતુર હોય છે કે પોતાની પૂંછડી માની પૂંછડી સાથે વળગાડીને તેની સાંકળ રચી લે છે. એ રીતે પડવાના ભયથી બચીને તે સવારીની મજા માણી લે છે.

દુનિયામાં પોતાના શરીરની તુલનામાં સૌથી વધુ શક્તિશાળી ‘હમિંગ બર્ડ’
ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

નામનું પંખી મેક્સિકોની ખાડી અને પનામા નહેરના કાંઠા વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. તેની જિજ્ઞાસા સ્વયં એક અદ્ભુત ઘટના છે. એના શરીરની લંબાઈ તો માત્ર ત્રણ ઈંચની જ છે, જ્યારે એની ચાંચ પાંચ ઈંચ જેટલી છે. એ એક ખાઉધરું પંખી છે. ખાધા વિના તે રહી શકતું નથી. પોતાના શરીરના કરતાં પાણી કદમાં ઘણો વધારે આહાર તે એક જ દિવસમાં લે છે. એટલો આહાર મેળવવા તેને સતત સક્રિય અને વ્યસ્ત રહેવું પડે છે. આ જ પ્રમાણને અનુરૂપ મનુષ્યને જો સક્રિય બનવું પડે તો તો સામાન્ય શક્તિ કરતાં ૪૫૦ ગણી શક્તિ ખર્ચવી પડે. એકસાથે ઘણા જથ્થામાં આહાર ઉપાડીને તે ગળી શકે, એ માટે જ પ્રકૃતિએ તેને આટલી લાંબી ચાંચ આપી છે.

આ 'હમિંગ બર્ડ' જ્યારે સૂઈ જાય છે, ત્યારે તે એવી તો પ્રગાઢ ઊંઘમાં પડી જાય છે કે કોઈ ચાહે તો તેને ઢેફાની જેમ ઊંચકી લઈ શકે ! એ સમયે તેનું શરીર સાવ નિશ્ચેષ્ટ જેવું બની ગયું હોય છે. તે ઊંઘમાં પાસું પાણી બદલતું નથી. હેલિકોપ્ટરની રચનાની જેમ, તેની પાંખો બીજાં પંખીઓ કરતાં કંઈક નિરાળી રીતે બની છે, તેથી તે આગળ, પાછળ, ત્રાંસા, જમીનથી સીધા ઊંચે આકાશમાં, આકાશથી સીધા જમીન પર-એમ ચાહે તે રીતે ઉડ્યન કરી શકે છે અને હવામાં અધર રહી શકે છે. જ્યારે તે ફૂલોની ડાળખી પર કે ઝાડની શાખાઓ પર ઊડતું હોય છે, ત્યારે પાણી તે ત્યાં બેસતું નથી, ઊડ્યા જ કરે છે. એ પ્રસંગે પાણી તેની પાંખો સેકંડે પાંચવાર હિલચાલ કરતી હોય છે. એને લીધે આજુબાજુ એક ફૂટના વિસ્તારમાં પાંદડાં પવનના પ્રબળ આંદોલનથી હાલતાં હોય તેમ હાલ્યા કરે છે. અત્યંત ઝડપી ઉડ્યનમાં તેની પાંખો સેકંડમાં ૨૦૦ વાર હાલે છે. તે પ્રાણ્યક્રીડા પાણી ઉડ્યનની ક્ષણોમાં જ, ઘડિયાળના લોકની જેમ, આગળ પાછળ આંદોલિત ગતિમાં જ કરે છે. ઈંડાં મૂકવાના સમયે પોતાનો માળો ઝાડની છાલ અને કપાસના તાંતણાઓમાંથી એટલો સુંદર અને મજબૂત રીતે ચણી લે છે કે જેનારાઓ તો એને ઝાડની ગાંઠ જ સમજી લે છે ! આ જાત કંઈ ઓછી લડાયક નથી હોતી. નર હમિંગ બર્ડ જ્યારે એકબીજા સાથે ઝઘડે છે, ત્યારે તલવાર જેવી ચાંચથી તે પ્રતિસ્પર્ધાને સાવ સફાયટ કરી નાખે છે. જ્યારે માદા બર્ડને કોઈ શિકારી પક્ષી તરફથી ભય ઊભો થાય છે ત્યારે પોતાની છરી જેવી ચાંચથી નિર્ભયપણે તે આક્રમણ કરે છે અને એવા પ્રસંગે મોટા કદનાં

બાજ, કાગડા, ગીધ જેવાં પંખી પાણ તેના પ્રહારથી ગભરાઈને ભાગી જાય છે. લાંબું ઉડવન તો વળી તેની આગવી ખાસિયત છે. ખોરાક વિના અને થંભ્યા વિના સતત બાર કલાક ઊડતાં રહીને તે ૬૦૦ માઈલની યાત્રા કરી શકે છે.

ઘરબાંધણી, કપડું વાણવું, ટોપલી ગૂંથવી-એવી અનેક કળાઓ અને કૌશલ્યોનું સંયોજન તેના માળામાં જેવા મળે છે. આ વિદ્યા તેને કોઈ કોલેજમાં ગયા વિના કે કારખાનામાં પ્રાયોગિક શિક્ષણ લીધા વિના જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. આમ તો ઋતુઓની વિષમતાથી બચવા અને ઈંડાંનું જતન કરવા દરેક પંખી માળો બાંધે જ છે પણ એમાં કેટલાંક પંખીઓની રચનાકળા જેવા જેવી હોય છે.

સુઘરીનો લટકતો માળો હર કોઈને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી મૂકે તેવો હોય છે. કેટલી સુંદર, કેટલી સુઘડ તેની રચના હોય છે ! તે જેતાં તેના નિર્માતાનાં વખાણ કર્યાં વિના રહેવાતું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી સુઘરીની જાત તો વળી એક ડગલું આગળ રહે છે. માળાનાં તાણખલાંને તે મજબૂત રીતે ચોંટાડે છે. એટલું જ નહિ, વાળનો ટાંકો લગાવીને તેને એ રીતે ખેંચી લે છે કે વાવંટોળથી (whirl wind) પણ તેને કશું નુકસાન થતું નથી. આમ તો આ રચના માટે તે ઘેંટાનું ઊન ખપમાં લે છે, પણ એ માટે તે લાંબા ટકાઉ તાંતણાઓનો જ વધુ ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે તેને ઘોડા કે ગધેડાના પૂંછડાના વાળ વધુ કાર્યક્ષમ લાગે છે. કોઈકવાર તો હાથી કે ભૂંડના વાળ પણ તે ગૂંથી લે છે. આ જાનવરોની પીઠ પર બેસી વાળ ઉખેડી લેવા, એમાં પણ તેની આગવી રીતની આવડત છે. તાણખલાંઓની વચ્ચે વાળની તે જે રીતે ગાંઠો પાડે છે તે જેતાં, સ્કાઉટિંગમાં જાતજાતની ગાંઠો મારવાની જે તાલીમ અપાય છે તે કે સ્વેટર ગૂંથતી છોકરીઓ જે હસ્તકળા દાખવે છે તે બધુંય પાછળ રહી જાય છે.

પુખ્ત વયનાં પંખીઓની વાત તો ઠીક, પણ ઈંડાંમાં રહેલાં અવિકસિત બચ્ચાં પણ જ્યારે સામર્થ્ય મેળવે છે, ત્યારે પોતાના બળે ઈંડાંનું કોચલું તોડી બહાર આવે છે અને સ્વતંત્ર જગતના મુક્ત અવકાશમાં પ્રવેશ કરે છે.

જ્યારે ઈંડું પકવ બને છે અને બચ્ચાને બહાર આવવાની ક્ષણ આવે છે ત્યારે તેમાં થડકાર થાય છે. સ્પર્શ દ્વારા કે કાને લગાડીને સાંભળી જેતાં જાણાશે કે અંદર કશુંક ખીચડી જેવું રંધાઈ રહ્યું છે. એ બધું શું છે ? એ તો કોચલું તોડીને ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

બહાર આવવા માટે બચ્ચાની મથામાગુ છે. બચ્ચું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૂરો પ્રયત્ન કરે છે. એટલા માટે કે એને બંધનમાંથી મુક્તિ મળે અને મુક્ત જીવન જીવવાનો મોકો મળે. આ માટે ઈડાના કોચલા સાથે તે અથડાય છે અને કોચલું તૂટે નહીં ત્યાં સુધી તેની એ મથામાગુ ચાલુ રહે છે. કેટલીકવાર પંખીઓ મનુષ્યોની સામે એવો પડકાર ફેકે છે, જેથી તેઓ પોતાનું ભાન પાગ ભૂલી જાય છે.

થોડાક સમય પહેલાં બોસ્ટન(અમેરિકા) ના આંતરરાષ્ટ્રીય એરપોર્ટ લોગાન પર એક જેટ વિમાન સાથે આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓનું ટોળું અથડાઈ પડ્યું હતું. એને લીધે વિમાનનું એન્જિન એકદમ ખોટકાઈને તૂટી પડ્યું અને ૬૩ પ્રવાસીઓ મૃત્યુ પામ્યા.

કેટલાંક પંખીઓમાં વળી બુદ્ધિશક્તિ તો ખરી જ, પાગ સ્નેહભરી સદ્ભાવના પાગ જેવા મળે છે. જેવું સૌજન્ય તેમનામાં હોય છે તેવું તો હજી મનુષ્યે પાગ તેમની પાસેથી મેળવવાનું રહેશે.

કબૂતર, પંડુક, સારસ જેવાં પંખીઓ એક પત્નીવ્રત અને એકપતિવ્રત ધર્મ પાળતાં હોય છે. એકવાર પ્રેમનો સંબંધ બાંધ્યા પછી વફાદારીપૂર્વક તેઓ આજીવન પરસ્પરને નિભાવે છે.

સમુદ્રકાંઠાના નિર્જન વિસ્તારમાં ટીટોડી ઈંડાં મૂકે છે. એ પંખીઓ હળીમળીને ઈંડાં સેવે છે. પારકું પોતાનું એવો કશોય ભેદભાવ રાખ્યા વિના તેઓ આ કાર્ય કરે છે. કોઈ માદા ચારાની ખોજમાં ઊડી જાય તો બીજી માદા તેનું સ્થાન સંભાળી લે છે. આ રીતે ઈંડાંની તેમજ બચ્ચાંની દેખરેખ રાખવામાં તેમને ઘણી સુગમતા રહે છે.

માળા બનાવવા, ઈંડાં સેવવાં, બચ્ચાંઓનું પાલનપોષણ કરવું એ બધાંય કાર્યો નરમાદા હળીમળીને પૂરાં કરે છે. પ્રાણયસંબંધની પરિણતિ, દાંપત્યજીવનમાં સહયોગ અને બચ્ચાંના ઉછેરમાં સહભાગીપાણું એમ બધી રીતે નરપંખી પોતાની જવાબદારી સમજીને અદા કરે છે. પોતાનાં બચ્ચાં પાણીમાં તરતાં શરૂઆતમાં ડરે છે, એટલે એ ભય દૂર કરવા પેંજિવન પંખી પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંઓને બળપૂર્વક પાણીમાં હડસેલે છે અને તરતાં શીખવે છે. ઘણુંખરું બેત્રણ મહિનામાં બચ્ચાં તરવાનું કૌશલ્ય મેળવી લે છે.

ગરુડનું બચ્ચું વજનમાં ભારે હોય છે, એટલે માળામાંથી નીચે ઊતરવામાં

તેમજ ઊડવામાં તેને ખૂબ ડર લાગતો હોય છે. એટલે ગરુડ માદા ભયનો મુકાબલો કરવાનું તેને શીખવે છે. એ માટે બચ્ચાને તે માળામાંથી નીચે ગબડાવી દે છે, પાણ સાથે સાથે એવી સાવચેતીય રાખે છે કે બચ્ચું ક્યાંક મુસીબતમાં ફસાઈ ન જાય. એટલે નીચે જમીન સાથે અથડાઈ પડે તે પહેલાં જ તેને તે પોતાની પીઠ પર ઝીલી લે છે અને તેને માળામાં લઈ આવે છે. આ રીતે એ બચ્ચું સ્વતંત્ર રીતે ઊડતું, ફરતું ન થાય ત્યાં સુધી આ જાતની તાલીમનો ક્રમ ચાલતો રહે છે. વળી શિકાર પકડવા માટે માદાએ જ શિકારુ આપવું પડે છે. શિકારને ઘાયલ કરી તેને બચ્ચાંથી થોડે છેટે મૂકે છે અને પોતે દૂર રહી પોતાનાં બચ્ચાંને શિકારનું કૌશલ્ય કેળવવાની તક ઊભી કરી આપે છે.

કર્તવ્ય, જવાબદારી, સહયોગ અને સદ્ભાવ જેવા ગુણોની બાબતમાં પક્ષીઓની દુનિયા મનુષ્યો કરતાં જરીકેય પાછળ નથી. તેમને પોતાની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ એવું સામર્થ્ય મળ્યું છે કે મનુષ્યને તેમની ઈર્ષ્યા જ થાય. **ગર્વ ન કરશો કોઈ**

ઘરમાં દાદાદાદીનું કાર્ય નાનાં બાળકોને ખવડાવવાનું છે. આ જાતની કામગીરી તેમની બેકાર દશાના કારણે નહિ, પરંતુ તેમના અંતરમાં રહેલા પ્રબળ વાત્સલ્યભાવને કારણે મળી છે. આમ તો પોતાનાં બાળકો સૌને વહાલાં લાગે છે, પાણ બાળકોનાં બાળકો તો એથીય વધારે વહાલાં લાગે. આને માનવજાતિની એક વિશેષતા લેખાવીએ, પાણ જંગલમાં વસનારાં સસલાંને પાણ આપણે ઓછાં ન આંકવાં જોઈએ, કેમ કે મનુષ્યો કરતાંય તેમનામાં બચ્ચાં માટેનો પ્રેમ વધુ બળવાન હોય છે.

પ્રસિદ્ધ જીવવિજ્ઞાની ડો. ડી. ટરિચ ડી. વિકલે લાંબા સમય સુધી સસલાંના સામાજિક જીવનનું અધ્યયન તથા સંશોધન કર્યું છે અને તેમણે એમ બતાવ્યું છે કે સસલાંઓમાં ઘણા માનવીય ગુણો હોય છે. કેટલાંક સસલાં નાની નાની વાતમાં નારાજ થઈ જતાં હોય છે, બલ્કે કેટલાક દંભી પ્રકૃતિનાં હોય છે, જ્યારે બીજાં વળી શાંત અને સહનશીલ પ્રકૃતિનાં હોય છે. એમનામાં કેળવાતી પરસ્પર મૈત્રી સમાન ગુણો પર આધારિત હોય છે. પરસ્પરના સમાન ગુણોનો પરિચય થોડાક સમયના સહવાસમાંથી જ તેઓ પામી જાય છે. વૃદ્ધ સસલાં બચ્ચાંઓને ખૂબ પ્રેમથી રાખે છે અને તેમની દેખરેખથી માંડી રમતમાં કેળવવા **ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?**

સુધીની જવાબદારી પણ તેઓ જ નિભાવે છે. રમત સસલાંઓ માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. રમતમાં તેઓ એટલાં તો મશગૂલ થઈ જાય છે કે શિયાળને પણ પોતાની જાતિનું માની તેની સાથે ખેલકૂદમાં તે જોડાઈ જતાં હોય છે. સંભવતઃ આ જાતની પ્રકૃતિના કારણે આજીવન સારું આરોગ્ય તેમને વરદાનના રૂપમાં મળ્યું હોય છે. સસલાંઓના આવા કુદરતી ગુણોમાંથી મનુષ્યજાતિ પણ ક્રિયાશીલ અને ક્રીડાશીલ જીવનનો પાઠ શીખી શકે છે. આજે જે ધન રોગોના નિયંત્રણ અર્થે ખર્ચવામાં આવે છે તેનો અડધો જ ભાગ દેશમાં ગામેગામ રમતગમત અર્થે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ માટે કરવામાં આવે તો સેંકડો હોસ્પિટલો કરતાં તે વધુ ઉપકારક નીવડે.

મનુષ્યને પોતાની બુદ્ધિમત્તા પર ઘણો ગર્વ હોય છે, પણ સાચી વાત તો એ છે કે આવા ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવના કારણે જ તેણે પોતાને અપ્રકૃતિક દશામાં ધકેલી મૂક્યો છે અને તેથી તે આધિવ્યાધિમાં જકડાતો રહ્યો છે. સ્વસ્થ અને સંતુલિત જીવનનો પાઠ આજેય તે પ્રકૃતિમાંથી, નાના નાના જીવો પાસેથી શીખી શકે છે. કાગડા જેવા તિરસ્કૃત પંખીમાંથી પણ પોતાના વર્ગનું હિત અને સ્વાશ્રયનો ભાવ તે પ્રત્યક્ષ કરી શકશે. કાગડાના સ્વભાવનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવા મેડમ જીન જ્યોર્જ અને તેમના પતિ ડૉ. જેને કાગડાનું ઈડું સેવવાનું કામ ઉપાડ્યું. કાગડાઓમાં રહેલી સાહસિકતા અને તેમની નિર્ભીક આક્રમણવૃત્તિના લીધે સામાન્ય રીતે તેનું બચ્ચું હાથમાં આવતું નથી એટલે તેમને આ માર્ગ લેવો પડ્યો. ઈંડાંમાંથી બહાર આવેલું બચ્ચું મોટું થતું ગયું. માણસના સંપર્કમાં આવતાં તેની સાથે એ બચ્ચાને માયા બંધાઈ એ તો એક જુદી વાત થઈ, પણ આ વસ્તુસ્થિતિ બીજા કાગડાઓને રુચિ નહિ. પેલા બચ્ચાને પણ પોતાની ભૂલ સમજાઈ ચૂકી હતી. બારી પાસે તે બેસી રહેતું અને પોતાના માલિક સાથે તે ક્રીડાય કરતું, પણ બીજા કાગડાઓ તેને વિચિત્ર અવાજે કાઢીને ધિક્કારતા અને પોતાની રીતે માનવજાતિની બૂરાઈઓનો ઈશારો કરીને જાણે કે તેને ભાગી જવાનો સંદેશ આપતા. પેલું બચ્ચું પોતાના માલિકની પરવા કર્યા વિના જ ઊડવા માંડ્યું. પોતાના જાતિભાઈઓ સાથે લાંબા સમય સુધી ખેલતું-કૂદતું, પણ મનની પાપવૃત્તિ, અન્યાયભાવ અને હીણી વૃત્તિઓને લીધે એક માનવી બીજા માનવીઓ સાથે હળતાંભળતાં જે રીતે હીણપતભાવ અનુભવે છે, તેવી જ

રીતે એ બચ્ચું પાણુ મુક્ત કુદરતમાં જન્મેલા પોતાના જાતિભાઈઓ વચ્ચે કંઈક લઘુતાગ્રંથિનો અનુભવ કરી રહેતું અને ફરીફરીને તે પાછું માલિકના ઘેર આવી જતું.

કાગડો ઘાણું બુદ્ધિશાળી પક્ષી છે. મનુષ્ય એમ સમજે છે કે બુદ્ધિ તો મારા બાપની છે, પાણુ સાચી વાત તો એ છે કે સૃષ્ટિના બધા જીવો પાણુ પોતાના સીમિત ક્ષેત્રમાં અને ક્ષમતાઓમાં તે આગવી એવી બૌદ્ધિકતા અને આત્મશક્તિ ધરાવે જ છે. જ્યારે (ઉપરના પ્રસંગમાં) બધાય કાગડાઓના ઈલાજ નિષ્ફળ ગયા ત્યારે તેના એક મુખીએ દાવ અજમાવ્યો. પેલા બચ્ચાને દેખાય તેવા સ્થાને તેમણે એક મિજલસ ગોઠવી. પેલું પાણેલું બચ્ચું તેમની સર્વની હિલચાલ જોતું રહ્યું. એ રીતે તેને લલચાવીને પોતાની પાસે બોલાવી લેવાનો તેમનો આ ઉપાય કેવો બુદ્ધિપૂર્વકનો હતો એ વિશે કલ્પના કરવાનું સહેલું છે. એક બંદીવાન બચ્ચાને મુક્ત કરવામાં તેઓ આ રીતે સફળ બન્યા.

કાગડાઓમાં રેવન (કાગડાની એક જાતિ)ની બુદ્ધિમત્તા અને સામાજિકતા જોઈને તો એમ લાગે કે પોતાના પૂર્વજન્મના દોષોને લીધે કોઈ મનુષ્ય એ યોનિમાં આવી પડ્યો હશે. તેની અને માનવજાતિની રહેણીકરણી અને વિચાર-વ્યવહારમાં અસાધારણ સામ્ય જોવા મળે છે.

ભારત, સાઈબિરિયા, ગ્રીનલેન્ડ, આફ્રિકા, ઉત્તર અમેરિકા તથા યુરોપમાં જોવા મળતા બે ફૂટ લંબાઈના આ પંખીની જે જે લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો તેમાં ઊંડું રહસ્ય જોવા મળ્યું. શક્ય છે કે કોઈક દિવસ એનું રહસ્ય પૂરું પ્રગટ થશે. દુનિયામાં જ્યારે પૂર્વજન્મના સિદ્ધાંતને સાર્વત્રિક માન્યતા મળી જશે, વિજ્ઞાન પાણુ એને અનુમોદન આપશે અને નવી નવી શોધો ચાલતી રહેશે, તો જગણાશે કે રેવન એ નટોના વર્ગનો માનવી જ છે. મૃત્યુ પછી પોતાના સ્વભાવ અને સંસ્કારના કારણે તે આ યોનિમાં અવતર્યો હશે.

જર્મનીમાં 'મેકસાલોક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ધી ફિઝિયોલોજી ઓફ બિહેવિયર ઈન સી વિઝન' એ જીવજંતુઓના સ્વભાવના અધ્યયનનું બહુ સરળ કેન્દ્ર છે. ત્યાંના જર્મન વૈજ્ઞાનિક ડો. એવરહાર્ડ ગ્વિનરે આ રેવન પંખી વિશે વિસ્તૃત સંશોધન તથા અધ્યયન કર્યું. તેમને એક વાતનું ભારે આશ્ચર્ય થવા પામ્યું કે તેના લોહીમાં એવાં કેટલાંક લક્ષણો જોવા મળ્યાં, જે સામાન્ય રીતે માનવીના લોહીમાં ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

વિપુલપાણે જોવા મળતાં હોય છે. રેવનના સ્વભાવની ખાસિયતો નટ જાતિની ખાસિયતો જેવી જ છે.

રેવન પંખીમાં જોડું રચાવા પૂર્વે નર અને માદા સતત એક વર્ષ સુધી સહજીવન ગાળે છે. માદા પંખી એવા નરપંખીની પસંદગી કરે છે, જેનામાં નેતૃત્વના ગુણો હોય, સાહસિકતા હોય, નિર્ભીકતા હોય. આજસુ, દુર્બળ અને મૂર્ખ વ્યક્તિને તો પૂછે જ કોણ ? પ્રકૃતિ તો મહેનતુ, સાહસિક અને હિંમતવાળાને જ પસંદ કરે છે. માદા રેવન આ બાબતમાં પૂરી જાગૃકારી મેળવ્યા પછી જ પોતાનો નિર્ણય કરે છે. આજનો યુવાનવર્ગ ઘણો ચાલાક બની રહ્યો છે. તે એમ સમજે છે કે નારીમાં બુદ્ધિ હોતી નથી, એટલે પોતે ગુણવાન હોવાનો દેખાવ કરી તેને સરળતાથી ફોસલાવી શકાય છે. મૂર્ખ છોકરીઓ યુવકોની આ જાતની ચાલમાં ફસાઈ જતી હોય છે, પણ માદા રેવન તો સારી રીતે સમજે છે કે સામેના નરપંખીમાં એકદમ વિશ્વાસ મૂકવામાં દગો પણ થઈ જાય. એટલે એક વર્ષ સુધી તેની સાથે સહવાસ કેળવી તે તેનો નિકટતાથી અનુભવ મેળવે છે. નરપંખીની કામુકતાને તે સારી રીતે ઓળખે છે. એટલે એક વર્ષની કસોટીના ગાળામાં તે તેની નિર્બળતા અંગે ધમકાવીને તેને વશમાં રાખે છે. જ્યારે તેને એમ લાગે છે કે નરપંખીમાં વીરોચિત ગુણસંપત્તિનો અભાવ છે ત્યારે તેને છોડી તે અન્યને વરે છે. દહેજ અને દંભી વ્યવહારથી માણસો છોકરીઓને છેતરી શકે છે, પણ રેવન માદાને છેતરવાનું તો સર્વથા અશક્ય છે.

કસોટીના આ ગાળામાં નિ:શંક નર અને માદા પંખી એકબીજાને સહાયક બની રહેતાં હોવાના પુરાવાઓ મળે જ છે. કેટલીકવાર એવું બને કે નર અને માદા બંને ક્યાંક એકમેકથી ખોવાઈ જાય, ભૂલાં પડે, એટલે આવી વિષમ પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને તેમણે પહેલેથી જ અવાજના અમુક ખાસ સંકેતો નક્કી કરી રાખ્યા હોય છે. એ સંકેતોનું એની જાતિનાં બીજાં કોઈ પંખીઓને જ્ઞાન હોતું નથી. એટલે એ સંકેતોની મદદથી તેઓ એકબીજાને શોધી કાઢે છે. આવા એક અધ્યયન પ્રસંગે ડૉ. ગ્વિનર એક કૂતરાના ભૂંકવાનો અવાજ સાંભળી ચોંકી ઊઠ્યા. નજીકમાં કોઈ કૂતરો નહોતો તો પછી આ જાતનો ભૂંકવાનો અવાજ આવ્યો ક્યાંથી? એમ તેમને પ્રશ્ન થયો, પણ પછી થોડીવારમાં તેમને ખબર પડી કે એક રેવનનો સંવનનકાળ ચાલતો હતો અને એ અવાજના સંકેતથી તે વિખૂટી

પડેલી માદાને બોલાવી રહ્યો હતો અને થોડા જ સમયમાં બંને ફરી મળી શક્યાં.

લગ્ન પછી પાણ માદા રેવન દાંપત્યજીવનનો પોતાનો અધિકાર અને સ્વાભિમાન જાળવી રાખે છે. નારી હોવા માત્રથી જ પોતાનું વર્ચસ્વ ખોઈ નાખવાનું કોઈ મહિલાને ભલે સ્વીકાર્ય હોય, પાણ રેવનમાદા એ કદી મંજૂર રાખતી નથી. સંબંધ નિશ્ચિત કરી લીધા પછી જ તે પોતાના માટે અનુકૂળ રહેઠાણ શોધી કાઢે છે. એમાં નરરેવન માળો બાંધે છે, પાણ આ ગાળામાં માદા રેવનને ત્યાંની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ ન જણાય તો તે બીજું સ્થળ શોધી લે છે. આ જાતની શોધમાં નરને કેટલીયવાર અડધો બનાવેલો માળો છોડીને નવો માળો બનાવવો પડે છે. આવું કોઈ પાણ સ્થળ પસંદ કરીને ત્યાં રહેવું કે ન રહેવું તેનો નિર્ણય માદા જ કરે છે.

ગ્વિનર એમ દશવિ છે કે કોઈ પાણ માનવ કુટુંબમાં પતિપત્નીના સંબંધો કેવા છે, કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રેમ, શાંતિ, સુખ અને વ્યવસ્થા જેવું છે કે નહિ એની જાણકારી મેળવવી હોય તો એ કુટુંબનાં બાળકોની દશા જોઈને મેળવી શકાય છે. જ્યાં પ્રેમ, મૈત્રી અને સદ્ભાવ પ્રવર્તે છે તે ઘર સ્વચ્છ, સુઘડ અને સુશોભિત હોય છે. એવા કુટુંબમાં બાળકો અને બીજા સભ્યો પ્રસન્નપણે રમતાં-ફૂદતાં હોય છે. રેવનની બાબતમાં પાણ આવું જ છે. તેમના કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રેમ અને સોહાર્દ જેવું છે કે નહિ તે તેનો માળો જોઈને કહી શકાય છે.

નરરેવન પોતાની માદા પ્રત્યે પૂર્ણતયા સમર્પિત હોય છે અને એકપત્નીવ્રતનું પાલન કરી મનુષ્યજાતિને તે એ આદર્શ શીખવે છે. એક રીતે કામુક વૃત્તિને તિરસ્કારી, કર્તવ્યભાવનાની તે પ્રેરણા આપે છે. ઈડાં સેવ્યાના અઢાર-ઓગણીસ દિવસ સુધી માદા એકધારી પોતાના માળામાં જ બેસી રહે છે, એ સમયગાળામાં ચાણ લાવી માદાની ચાંચમાં મૂકી તેને ખવડાવવાનું કામ નર રેવન ઘણા ભાવ સાથે કરે છે. એક ડચ જીવવિજ્ઞાનીએ પ્રસંગ નોંધ્યો છે : એકવાર ઈડાં સેવવાના દિવસોમાં જ માદા રેવન મૃત્યુ પામી ત્યારે નરરેવને સતત ભૂખ્યા રહીને સંતાનના પાલનપોષણનો બોજ વેંદાયો હતો. ઈડાં સેવવાથી માંડી, બચ્યાંને મોટાં કરવાનું અને ઊડતાં શીખવવાનું બધું જ કામ તેણે ઉપાડી લીધું હતું.

એ પંખીઓમાં ખેલવાફૂદવાનું ફરજિયાત હોય છે. અગાઉ આપણે ત્યાં ગામડાંઓમાં પહેલવાનોના ગુરુઓ હતા. ગામનાં બાળકોના સ્વાસ્થ્યની ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

જવાબદારી એ ગુરુઓ પર રહેતી. તેઓ બાળકોને અખાડામાં લઈ જઈ દાવપેચ, મલ્લવિદ્યા અને અસ્ત્રશસ્ત્ર ચલાવવાનું શિખવાડી તેમને શક્તિશાળી અને નિરામય બનાવતા. આપણા દેશમાં જ્યારથી આ પ્રથા તૂટી ત્યારથી સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિના સ્થાને રોગ, સંતાપ, બીમારી અને દુર્બળતા વ્યાપી રહ્યાં છે, પરંતુ આ પંખીઓમાં અત્યારે કળિયુગમાં પાણુ યશસ્વી પરંપરા દઢપાણે ચાલુ જ રહી છે. મનુષ્યસમાજ માનવસહજ ગુણો-અવગુણોથી કોઈ પાણુ યુગને સતયુગ બનાવી શકે કે કળિયુગ બનાવી શકે છે, જ્યારે જીવજંતુઓ ક્યારેય પ્રાકૃતિક જીવનની સમતુલા ખોતાં નથી. પંખીઓનું જીવન આ વાતનું પ્રતીક છે. એટલા માટે ચિરંતન કાળથી તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવીને જીવતાં આવ્યાં છે.

દરેક રેવન જાતિમાં કેટલાક રીંગલીડર હોય છે. એમનું કામ બચ્ચાંઓને હંમેશાં ખેલતાંકૂદતાં રાખવાનું હોય છે. જો કોઈ બચ્ચું આળસુ જાણાય તો તેને ચાંચ મારી મારીને ખેલવાને લાચાર બનાવી મૂકે છે. એમના ખેલમાં પૂરી નટવિદ્યા ઊતરી હોય છે. એકબીજા પ્રત્યે તેઓ સહકારની ભાવના ધરાવે છે. એમને જોઈને આપણને એમ જ ધાય કે આજના યુગના મનુષ્યે બુદ્ધિમાન થવા કરતાં એમના જેવા ગુણો કેળવ્યા હોત, તો તે કેટલો સુખી, તંદુરસ્ત અને ઉન્નત બની શક્યો હોત !

કર્તવ્યનિષ્ઠ જીવજંતુઓ

આફ્રિકાનાં ગાઢ જંગલોમાં અમુક છોડ જોવા મળે છે. અસંખ્ય જીવજંતુઓને એમાંથી ખોરાક મળી રહે છે. એ છોડ આમ તો ભોંયમાંથી જ ઊગી આવે છે, પાણુ કોઈક અજ્ઞાત કારણસર સપાટી પર આવીને વધુ વિકસવાનો જાણે કે ઈન્કાર કરી દે છે. એ છોડનો વિકાસ એ રીતે રુંધાઈ જાય તે પહેલાં જ ખિસકોલી ક્યાંકથી થોડાં બીજ લાવી એકત્ર કરે છે અને તેને છોડના મૂળમાં ખાડો કરી દાટી દે છે. જે રીતે યોગ્ય શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળતાં નાનાં બાળકોનો બૌદ્ધિક વિકાસ થવા લાગે છે તે રીતે એ બીજ પેલા છોડ માટે એકીસાથે ખાતરપાણી બની જાય છે. પછી તો એ છોડ પૂરા વેગથી ખીલવા માડે છે ને ફળકૂલ જન્માવે છે. આ કાર્યમાં જ્યાં સુધી ખિસકોલી પોતાની કામગીરી બજાવતી નથી ત્યાં સુધી એ છોડ સુકાયેલો, અને પ્રેમના અભાવે કુંઠિત બની રહેલ મનુષ્ય જેવો, ઠૂંઠા સરખો ઊભો રહે છે.

ઈલ પક્ષી ખોરાક અને પ્રવાસ માટે હજારો માઈલ દૂર નીકળી પડે છે, પણ જ્યારે ઈંડાં મૂકવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે પોતાના મૂળ પ્રદેશમાં પાછું આવી પહોંચે છે. એ જ રીતે મૃત્યુની ક્ષણે પણ, ભલેને તે ગમે ત્યાં હોય, છતાં પોતાના વતનમાં જઈ પહોંચે છે. સાલમન પક્ષી પણ જીવનકાળ દરમ્યાન ગમે ત્યાં રહે પણ મૃત્યુના સમયે પોતાના જન્મસ્થાને જ હોય છે. આખા જીવન દરમ્યાન જાગે કે તેના સ્મરણમાં પેલી વાત તોળાઈ રહી હોય કે કઈ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે તેને એ યોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો. જન્મ લીધા પછી ફરી એવું નિકૃષ્ટ જીવન જીવવાનું ન આવે એટલા માટે પોતાના મૂળ સ્થાને આવી તે પોતાના જીવનની દિશા જ બદલી નાખતું હોય એમ લાગે.

મરઘીનું બચ્ચું ઈંડામાંથી બહાર આવ્યા પછી ૧૫ મિનિટમાં જ ચાણ માટે હરતું ફરતું થઈ જાય છે. જ્યારે તે કોઈ ખતરો જુએ છે ત્યારે અગાઉ પોતાનાં માતાપિતા કે ભાઈભાંડુઓ પાસે કદીય સાંભળ્યો ન હોય તેવો ભયનિર્દેશક અવાજ કાઢે છે. ભમરીનાં બચ્ચાં નાનાં હોય અને ભમરીનો મરણકાળ નજીક આવી રહ્યો હોય ત્યારે તે ઈયળો કે તીડ પકડી આગીને સંચિત કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે. પાછળથી બચ્ચાં એનું ભક્ષણ કરીને મોટાં થાય છે.

ખિસકોલી દ્વારા બીજેનું ખાતર પૂરવું, સાલમન અને ઈલ જેવાં પક્ષીઓનું મૃત્યુ સમયે હજારો માઈલ દૂરથી વતન પાછા ફરવું, મરઘીનાં બચ્ચાંને કોઈ શિક્ષકની સહાય વિના કેવળ વંશગત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું અને નાની સરખી ભમરીમાં કર્તવ્યપાલનની ભાવના ખીલવી- આ બધું જોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઊઠે કે આ જીવોમાં આ રીતના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું રહસ્ય શું છે ? આજનો બુદ્ધિજીવી માનવી, આજનો જીવશાસ્ત્રી, એનો એક જ જવાબ આપશે કે આ બધું પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી જ સંભવે છે.

૭. પ્રકૃતિગત પ્રેરણાઓનું અનુસરણ

આપણે જ્યારે મનુષ્યવર્ગની પૃથ્વીના અન્ય જીવો સાથે સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે જ્ઞાનવિજ્ઞાનની બાબતમાં ગર્વમાં રાચનારો માનવી, પેલાં કીડીમંકોડી જેવા જીવજંતુઓ લાખ્ખો વર્ષો પહેલાં સામાજિક સંગઠન અને વ્યવહારની બાબતમાં જે સ્તરે પહોંચી શક્યાં હતાં ત્યાં

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૮૭

સુધી આજ્ઞેય પહોંચી શક્યો નથી. કીડીઓ, મધમાખી, ઊધઈ, ભમરી વગેરે જંતુઓનું આંતરિક સંગઠન, તેમની શિસ્તભાવના, નાગરિકતાની ભાવના એ બધી બાબતોમાં તે મનુષ્યો કરતાં ચઢિયાતાં છે. એના લીધે જ અત્યાર સુધી તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરતાં આવ્યાં છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રના ક્ષેત્રના આજ સુધીનાં સંશોધનો પરથી જાણવા મળે છે કે પૃથ્વી પર પાણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિને દસ લાખ વર્ષથી વધુ સમય થયો નહિ હોય. અત્યારે પાણ મનુષ્ય જે ઘોર જંગલી દશામાં જીવે છે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં તેને લાખ બે લાખ વર્ષનો સમય જરૂર વહી ગયો હશે. આથી ઊલટું, કીડી, મધમાખી વગેરે જંતુઓ વિશે ઘણાં સંશોધનો કર્યાં પછી વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક જ્યુલિયન હકઝલી અને વ્હીલર વગેરેએ એવું તારણ કાઢ્યું હતું કે એમનો વિકાસ ૨૫ લાખ વર્ષો પહેલાં થઈ ચૂક્યો હતો. એ પછી તેમનામાં કોઈ ખાસ પરિવર્તન આવ્યું નથી. એમના સંગઠનનું વર્ણન કરતાં ડૉ. સ્ટાર્કડ હેથમે નોંધ્યું છે

સમાજધર્મી બધાંય જંતુઓમાં કીડીઓ સૌથી સફળ અને કદાચ સૌથી વધુ વિલક્ષણ કોટિની છે. એમની બધી જાતો લગભગ ત્રણ હજાર જેટલી છે. એ પૈકી કેટલીક જાતો એવી છે, જેમાં દરમાં રહેનાર કીડીઓ સોની સંખ્યામાં હોય છે, જ્યારે બીજી કેટલીક જાતોમાં પાંચ લાખ જેટલો સમૂહ હોય છે. ઈંડાં મૂકનારી થોડીક રાણીઓ સિવાયની બીજી કીડીઓ નાની હોય છે. સૌથી મોટી નપુંસક કીડીનું વજન એક ગ્રામ કરતાં વધુ હોતું નથી. બીજા શબ્દોમાં, એક સામાન્ય માણસના વજન સામે એક લાખથી વધુ કીડીઓ સામા પછા પર ચઢાવવી પડે. આ તો સૌથી મોટી કીડીની વાત થઈ. ખોરાકનું વહન કરવા અને શત્રુઓનો સામનો કરવા તેનું શરીર વિશેષ રૂપે મોટા કદનું અને સશક્ત બનાવવું પડે છે. નાની કીડીઓ તો એથી ઘણી હલકી હોય છે.

આ કીડીઓમાં જે અનેક રહસ્યભરી પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છે તેમાં સૌથી વધુ મહત્વની વાત તેમના આહાર વિષયક છે. શ્રમકર્તા કીડીઓ ખોરાક એકત્ર કરવાનું કાર્ય કરે છે, પાણ દરેક સમુદાયમાં અર્થાત્ દરેક વસાહતમાં રહેતી કીડીઓનું એક જ 'પેટ' લેખવામાં આવે છે. એટલે શ્રમકર્તા કીડીઓ જે ખોરાક એકત્ર કરે છે તેને તે પોતાના ગળાની નીચેની કોથળીમાં ભરી લે છે. એમાંથી પોતાને જરૂરનો થોડોક અંશ જ તે પોતાના પેટમાં જવા દે છે અને બાકીનામાંથી

એક એક ટીપું તે બીજાં બધાંને વહેંચી આપે છે. આ પ્રવૃત્તિની તપાસ કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ ખોરાક શોધનારી કીડીઓના માર્ગમાં ખાંડની ઘટ્ટ ચાસણી મૂકી અને એમાં ભૂરા રસાયણનો પુટ આપ્યો. શ્રમકર્તા કીડીઓ એ ચાસણી ચાટી ગઈ અને દરમાં જઈ અન્ય સર્વ કીડીઓ અને તેમના બચ્ચાંઓને વહેંચી આપી. પરિણામે એ વસાહતમાં રહેતી બધી કીડીઓના પેટમાં ભૂરી અંચ વરતાવા લાગી. આ રીતે આખાય સમૂહના પેટનું પાલન થતું હોય છે. માનવસમાજે આ સિદ્ધાંતને સમજીને વ્યવહારમાં તેનું પાલન કર્યું હોત તો આજે ક્યાંય આટલા ચોર, લૂંટારા, ઉઠાવગીર કે ઠગો ન હોત.

એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે માનવ જ્યાં સુધી હસ્તી ધરાવતો હશે ત્યાં લગી ભૂખ અને તરસના પ્રશ્નો તેણે હલ કરવાના રહેશે. જે સહેલાઈથી તેનું પેટ નહિ ભરાય તો અનીતિનો આશરો લેવા તે પ્રેરાશે. સમાજના શ્રેય-અશ્રેયનો કોઈ પણ ખ્યાલ કર્યા વિના, જેમ ફાવે તેમ પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો તે પ્રયત્ન કરશે જ. એ રીતે જે કે તેનું અને સમાજનું બંનેનું અકલ્યાણ જ થશે. સમાજના સર્વ સજ્જનો, સાધનસંપત્તિ લોકો અને શ્રમિક વર્ગને હંમેશાં ચિંતાથી ઘેરાયેલા રહેવું પડશે. વળી ખોટે માર્ગે વળેલા અપરાધીઓને હંમેશાં શારીરિક-માનસિક કષ્ટો સહન કરવાં પડશે. ભલેને પછી સમાજ એને જેલમાં કે જેલ બહાર રાખી ખવડાવ્યા કરે. ક્યારેય તેઓ ખાધા વિના તો રહી શકવાના નથી. એટલે, માનવસમાજે જે આ કીડીઓ અને મધમાખીઓ જેટલી સમજદારી કેળવીને કામ લીધું હોત તો આજે તેની વ્યવસ્થા ઘણી વધારે સુદૃઢ હોત.

કીડીની ઈંદ્રિયજન્ય શક્તિઓ પણ મનુષ્ય કરતાં ઘણી ઉચ્ચ કોટિની હોય છે. તે મોઢાના આગળના વાળથી જ સ્પર્શનું અને પ્રતિક્રિયાનું કામ લે છે આપણને જે રીતે ગંધનો અનુભવ થાય છે, તેનાથી ક્યારેય કોઈ વસ્તુના રૂપનું જ્ઞાન થતું હોતું નથી, પણ કીડીઓ ગંધના બોધ સાથે પદાર્થના રૂપને પણ જાણી લે છે. કીડીઓની જુદી જુદી વસાહતોની વચ્ચે જ્યારે સંઘર્ષ થાય છે, ત્યારે પણ ઈંદ્રિયની મદદથી મિત્ર અને શત્રુને ઓળખી કાઢે છે. બાકી તેમનાં દળોમાં કોઈ રીતની આગવી વેશભૂષા હોતી નથી કે તેમનો આગવો કોઈ રાગધોષ હોતો નથી. આ પરથી સમજાય છે કે આવા પ્રસંગે પોતાની મોઢાના વાળના સ્પર્શ દ્વારા તે આ પ્રશ્નને ઉકેલે છે. જે કેડીએ થઈને એક વાર તે ગઈ

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૮૯

હોય છે તેને પોતાનાં પગલાંની ગંધથી જ તે ઓળખી લે છે. આ રીતની શક્તિના કારણે દૂર દૂર સુધી ધૂમીને તે પોતાના મૂળ મુકામે પાછી આવી જાય છે.

કેટલીક જાતની કીડીઓમાં સમજશક્તિનાં એંધાણ પાણુ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ડ્રાઈવર' કોટિની કીડીની કીડીઓ રસ્તામાં નાળું આવતા સેતુ રચી બાકીના દળને પાર પહોંચાડવાની કામગીરી કરે છે. પ્રત્યેક શ્રમિક કીડી એક નાનું તાણખલું મોઢામાં પકડી રાખે છે, તેમ એકબીજાના તાણખલાને જોડી એક જીવંત સેતુ રચી દે છે. બેટ નામના વૈજ્ઞાનિકે પોતાનાં નિરીક્ષણોને આધારે નોંધ્યું છે કે દક્ષિણ અમેરિકાના એક નગરમાં ટ્રામના પાટા પાર કરવા માટે કીડીઓએ આવો જ સેતુ રચ્યો હતો. પરંતુ એમનામાંની ઘણી કીડીઓ ટ્રામથી ચગદાઈ ગઈ ત્યારે એ સેતુના સ્થાને પટા નીચે તેમણે સુરંગ જેવી ખાઈ ખોદી હતી. શ્રી બેટે એ સુરંગ બંધ કરી દીધી તો પાટાની સામે પાર જવાનું માડી વાળ્યું અને નવી સુરંગો ખોદયા પછી જ તે સામે પાર ગઈ. આ રીતે કીડીઓને એક ઝાડ પર ચઢતી રોકવા માટે તેમણે તેના થડની ચારે બાજુ બે ચાર ઈંચ પહોળો ગુંદરનો પટ્ટો લગાવી દીધો. કીડીઓએ આમતેમથી માટી પથ્થરના નાના નાના કણ લાવી ગુંદર પર નાખી તેને સરખો કરી દીધો અને પછી જ તેની ઉપર તે ગઈ.

કીડીઓની સ્વચ્છતા ઘણી ઊંચા પ્રકારની હોય છે. પોતાના અંગને તે ઘણું ચોખ્ખું રાખે છે. શ્રી મેકકુકે કીડીઓના યુગલનું નિરીક્ષણ કરી એવું તારણ કાઢ્યું છે કે બેમાંથી એક ભોંય પર સૂઈ જાય છે, જ્યારે બીજી તેના અંગને ચાટીને સાફ કરે છે. પહેલાં તેણે મોંના ભાગને સાફ કર્યો, પછી છાતીનો ભાગ, એ પછી પેટ, પગ વગેરે અંગોને ચાટી ચાટીને સ્વચ્છ કર્યાં. આ આખીય ક્રિયામાં પેલી સફાઈ કરાવનારી કીડી તો શાંત પડી રહી. એ પરથી એમ જાણાયું કે પોતાના સાથીની પ્રવૃત્તિથી તે એકદમ ખુશ અને સંતુષ્ટ છે.

પોતાના ઉદરપોષણ અર્થે કીડીઓ અનેકવિધ યુક્તિઓ અજમાવે છે. દક્ષિણ અમેરિકાની અટ્ટા જાતની કીડીઓ ઝાડનાં પાંદડાં તોડી, તેના કકડા કરી, દરની અંદર પાથરી દે છે. થોડા સમયમાં જ બિલાડીના ટોપ જેવી વનસ્પતિ એમાંથી પેદા થાય છે. દરમાં રહેનારી કીડીઓ એ ખાઈને જ ઘણું ખરું નિર્વાહ ચલાવે છે. આ જાતને 'માળી કીડીઓ' કહેવામાં આવે છે.

બીજી જાતની કીડીઓ વળી ધાન્ય એકત્ર કરનારી કીડીઓ કહેવાય છે. પોતાના દરમાં તે ખેતરમાંના અનાજના કણ, ઘાસનાં બી વગેરે સંઘરે છે. મોટે ભાગે તે વેરાન બીજમાં કે રાગવિસ્તારમાં રહે છે. આવા પ્રદેશોમાં લાંબા સમય સુધી દુકાળ પડે છે તેથી ખાદ્યસામગ્રીની અછત ઊભી થાય છે. એટલે એ કીડીઓ પોતાના દરમાં જાતજાતનાં બી મોટા જથ્થામાં સંઘરી રાખે છે અને અછતના સમયમાં તે ખાઈને જીવે છે. આપણે ત્યાં એક લોકવાયકા છે કે આપણા અગાઉના સમયમાં દુષ્કાળના દિવસોમાં લોકોએ અનેકવાર આવા કીડીઓનાં દર ખોદી એક એક બબ્બે માણ અનાજના દાણા બહાર કાઢ્યા હતા !

અમેરિકાની લેસિયન્સ નામની કીડી એક નાની જાતના કીડાને પાળે છે. એ કીડાને તે ધાન્ય કે બીજા છોડના મૂળ પાસે છોડી આવે છે. ત્યાં તે કીડાઓ રસ ચૂસે છે. થોડા સમય પછી કીડી એ કીડાઓને પોતાના વાળથી થપથપાવે છે, જેથી એ કીડા પોતાના પેટમાંથી રસ ઓકી નાંખે છે. પેલી કીડી તે રસને ચાટી જાય છે. મનુષ્યો ગાય ભેંસોને પાળી જે રીતે તેમનું દૂધ દોહી લે છે તે રીતે જ આ કીડીઓ કીડાઓ પાળીને તેનો રસ લઈ લે છે.

કીડી, મધમાખી, ઊધઈ વગેરે જીવો આ રીતે બહુ જ અલ્પ અને તુચ્છ લાગવા છતાં પોતાની સંઘશક્તિનો એટલો બધો વિકાસ કરી ચૂક્યા છે કે મોટા જીવો પણ તેમની ઉપર વિજ્ય મેળવી શક્યા નથી. સાપ અને હાથી જેવાં શક્તિશાળી પ્રાણીઓને પણ પોતાની સંઘશક્તિના બળે તે ભગાડી મૂકે છે કે હણી શકે છે. એ જીવો હંમેશા પોતાના સંઘના નિયમોનું પાલન કરે છે, આ કારણે કોઈને ભૂખ્યા રહેવું પડતું નથી. મનુષ્ય જે આ વિષયમાં આ જીવજંતુઓ પાસેથી પ્રેરણા લઈ શક્યો હોત તો, આજે તેની ઘણી બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવી ગયો હોત.

કીડીઓનો જીવનવ્યવહાર

પ્રસિદ્ધ જીવશાસ્ત્રી બેલ્ટ એકવાર કીડીઓના સામાજિક જીવનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. એકાએક તમના મગજમાં વિચાર ઝબકી ગયો કે આ કીડીઓને એમનો દર છોડવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો એ શું કરે ? બેલ્ટ એ કીડીઓની બુદ્ધિશક્તિનું ઊંડાણ અને તેની સૂક્ષ્મતાનો અંદાજ લેવા ચાહતા હતા. તેથી કીડીઓનાં દર પાસે તેમણે એવું એક વાતાવરણ ઊભું કર્યું કે ભયની મારી

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૯૧

કીડીઓ ત્યાંથી ભાગી જાય. ભોંય પર ખડખડાટ કરવો, પાણીનો છંટકાવ કરવો, વિચિત્ર ઘોંઘાટ કરવો વગેરે રસ્તાઓ અજમાવ્યા. કીડીઓને એમ લાગ્યું હશે કે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઝંઝાવાતી સમુદ્રી તોફાન જેવી કોઈ પ્રાકૃતિક ઘટના બની છે. એટલે તેને ગંભીર માની લીધી હશે. મનુષ્ય તો આવાં પ્રાકૃતિક બળોથી ડરીને બહાર રસ્તા ઉપર નીકળી આવે. મોટી શક્તિઓથી તે હંમેશાં ડરે જ છે.

પણ, જે સ્થાને આ દર આવ્યું હતું તેનાથી માંડ અડધાએક ફૂટ છેટે એક નાની ઢાલ પડી હતી. સર્વેથર કીડીઓ ઝટપટ બહાર આવી અને એ ઢાલ નીચેના વિસ્તારમાં ધૂસીને નક્કી કરી દીધું કે એ જગ્યા ઘણી સુરક્ષિત છે. દરમાં પાછા ફરવાની સાથે જ શ્રમકર્તા કીડીઓ સામગ્રી લઈ અંદરથી બહાર નીકળી આવી. બહાર તેમણે બે ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડી પોતાની મહારાણીને લઈને નીચે ઊતરી અને નક્કી કરેલા સ્થાને પહોંચી અને દરની બહાર હારબંધ ઊભી રહી ગઈ. જાણે તે બધી કોઈ વિશેષ કાર્ય કરવા સજ્જ થઈને ઊભી ન હોય !

જે સામાન વધારે હોય અને દૂરનો પ્રવાસ હોય તો માણસો બળદગાડું, રેલવે, મોટર, વિમાન જેવાં વાહનોની મદદ લે છે, પણ કીડીઓ પાસે આવાં કોઈ વાહનો હોતાં નથી. એ શક્ય છે કે પ્રાચીન યુગના માનવની જેમ તે સમજદાર હોય અને યાંત્રિક જીવનરીતિ કરતાં કુદરતી જીવનને તે ચઢિયાતું માનતી હોય અને એ કારણે તેમણે વાહન બનાવ્યાં ન હોય, પરંતુ પરિસ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કરવાની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તેમનામાં ક્ષમતા હોય છે તેનો તો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. એ પછી કીડીઓની બીજી ટુકડીએ સમય અને બોજથી બચવા ઉપરથી સામગ્રી ગબડાવવા માંડી. નીચેની કીડીઓ તેને સાચવતી હતી અને તેને દરમાં પહોંચાડતી હતી. એવું દૃશ્ય રચાયું હતું કે જાણે કોઈ પૂરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં હેલિકોપ્ટરો અનાજના કોથળા ફેંકી રહ્યાં ન હોય !

આ હકીકત એ વાતનો નિર્દેશ કરે છે કે બૌદ્ધિક રીતે નાની સરખી કીડી પણ મનુષ્યથી ઊતરતી નથી જ. નાના જીવોમાં જેવા મળતી સૂક્ષ્મ જ્ઞાનની આ ક્ષમતા એમ પણ સૂચવી દે છે કે આત્મતત્ત્વ ચાહે લઘુરૂપ હોય ચાહે વિરાટરૂપ, આત્મિક ગુણોની દૃષ્ટિએ તે સમાન જ છે. તો પછી માનવીએ પોતે આ વિશ્વમાં સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી હોવાનો ગર્વ ન કરવો જોઈએ.

મનુષ્યજાતિ જેવાં આચરણ અને રહેણીકરણી નાની નાની કીડીઓમાં જોઈ

સ્વાભાવિક રીતે જ અચરજ થયા કરે છે. ભમરી, શાખાદેડ અને માખીઓ જે જીવજંતુઓની હિમેનોટેરો શાખામાં આવે છે તેમાં કીડી સૌથી વધુ સમજદાર હોય છે. સંગઠન, સૂઝ, વિચારશક્તિ અને અંતઃપ્રેરણાની સાથોસાથ કર્તવ્યપાલનની મર્યાદા અને પરસ્પરનાં હિત-અહિતનું કીડીઓ જેટલું ધ્યાન રાખે છે, તેટલું માનવી જે રાખતો હોત તો, આ દુનિયામાં તે સૌથી વધુ સુખી જીવ હોત. એ ખરું કે કીડીને ભગવાને વાચા આપી નથી, છતાં પરસ્પરના મસ્તિષ્કના સ્પર્શથી જ તેઓ એકબીજાના વિચાર સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી લે છે. સંભવ છે કે પરાવાણીનું જ્ઞાન ભારતીઓએ કીડીઓ પાસેથી મેળવ્યું હોય. ભારતીઓએ યોગસાધના એવી રીતે વિકસાવી છે કે મગજમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુતંત્રને સચેત કરી દે છે અને અન્યના અંતરની ભાવલહેરોને આકાશના માધ્યમથી પકડવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. ભલેને કોઈ વાણી રૂપે કશુંક વ્યક્ત કરે યા ન કરે !

એ સાચું છે કે સ્વાર્થ અને ધમંડમાં ચકચૂર કીડીઓ પાણ લૂંટફાટ કરે છે અને પાડોશની કીડીઓ ઉપર આક્રમણ કરી તેમની સામગ્રી જૂંટવી જાય છે, પાણ એમાં ય માનવીની તુલનાએ તેમનામાં વધુ શિસ્ત અને નીતિમત્તા જેવા મળે છે. જીવવિજ્ઞાની ડો. ડગલસે આફ્રિકાનાં જંગલોમાં જેવા મળેલાં કીડીઓનાં યુદ્ધોનું ઘણી રસિક શૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે. તેમણે લખ્યું છે કે મહાયુદ્ધમાં બને છે તેમ કીડીઓનાં બે દળો વચ્ચેનો આ સંઘર્ષ સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. રોજ સવારે યુદ્ધમાં જે રીતે સંદેશાવ્યવહાર, નિર્માણ, વહેંચણી અસ્ત્રશસ્ત્ર વગેરે વિભાગો કામ કરે છે તે રીતે કીડીઓનાં બંને દળો રેશન પહોંચાડનારી, નિર્માણ કરનારી અને સંદેશા વહન કરનારી જુદી જુદી ટુકડીઓ કામ કરતી હોય છે. લડાઈ કરનારી કીડી સેગ્વિન તરીકે ઓળખાય છે. વળી, રાત્રે એનો જસૂસી વિભાગ પાણ કાર્યરત્ રહેતો હતો. દુશ્મનજૂથની અનેક કીડીઓને બંદી બનાવવામાં આવતી અને તેમની સાથે કેદીઓ જેવો વ્યવહાર રાખવામાં આવતો. લૂંટમાં એકબીજાનો જે માલ કબ્જે થતો તે જમા કરાવવામાં આવતો. જ્યાં સુધી સામા દળની કીડીઓને અને એમની રાણીને મારી નાખવામાં ન આવી ત્યાં સુધી સતત યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. એ પછી વિજેતા બનેલા કીડી જૂથનો વિજયોદ્ધાસ વળી ઓર જેવા જેવો હતો. જાણે શરાબ પીને ઝૂમીઝૂમીને એ

ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૯૩

કીડીઓ નાચતી-કૂદતી રહી. કેટલાય દિવસો સુધી આ ઉત્સવ ચાલતો રહ્યો. પરાજિત થયેલી કીડીઓને ગુલામ બનાવવામાં આવી અને તેમની પાસેથી મજૂરીનું કામ લેવામાં આવ્યું.

ઉપર શરાબ શબ્દનો જે અર્થ કર્યો તે કંઈ વ્યર્થ નથી. એ શક્ય છે કે માનવજાતિ મદ્યપાનની પોતાની બૂરાઈઓ સમજી શકતી ન હોય કે પછી તેની બુદ્ધિ પોતાના દોષને દોષ ન માની તેને ગુણસંપત્તિ માનતી હોય, ગમે તેમ પણ આવા જ કોઈ કારણે શરાબને આજે સંસ્કારિતાનું પ્રતીક માનવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એથી જન્મતી બીમારીઓ, જાતીયશક્તિનો હાસ, આર્થિક વ્યય, બૌદ્ધિક શક્તિનો નાશ અને વંશગત કુસંસ્કારોની જડ-એ બધી ભયાનક હાનિઓ જ છે, પણ લોકો એની ચિંતા કરતા નથી. કીડીઓ પણ કેટલીકવાર એ જાતની બેવકૂફી કરે છે અને તેમને એની કિંમત પણ ચૂકવવી પડે છે પણ આ વાતની માનવીને જે સાચી ખબર પડે તો તે પણ શરાબ પીતાં ડ્યા વિના રહે જ નહિ.

શરાબની ઠેકેદારીની પ્રવૃત્તિ એક ખાસ જાતના જીવડામાં જેવા મળે છે. એના શરીર પર સોનેરી વાળના ગુચ્છા હોય છે. એમાંથી ખાસ પ્રકારનું સુવાસિત દ્રવ્ય ઝરે છે. પહેલાં તો જિંગો અમુક મોહક અવાજ કાઢે છે. કાર્ગેન્ડ્રિયની લોલુપતા કીડીઓને એ તરફ ખેંચી જાય છે. કીડીઓનાં ટોળેટોળાં તેની પાછળ પાછળ ચાલે છે. બીન બજાવતો જિંગો આગળ ચાલે છે અને કીડીઓ તેની પાછળ, હવે જિંગો પોતાના શરીરમાંથી માદક સ્રાવ છોડે છે. એને શરાબની જેમ કીડીઓ પીવા માટે છે અને પીને ચકચૂર બને છે. માથા પર તોળાઈ રહેલો શેતાન જે રીતે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવા દેતો નથી, એ રીતે કીડીઓ પણ પોતાના હોશ ખોવાઈ જાય એટલું પીએ છે. એ સ્થિતિમાં પેલો જિંગો તેમનો એવી રીતે શિકાર કરે છે, જાણે શરાબીના શરીરનો કોઈ વ્યાધિએ શિકાર કર્યો હોય ! મનુષ્યોને પણ કીડીની જેમ મૂર્ખ ગણવામાં આવે તો તેમાં કોઈ અતિ શયોક્તિ નથી. કીડીઓની સમજદાર રાણી પેલી શરાબી કીડીઓને બદમાશ જિંગના પ્રપંચમાં ન ફસાવા માટે ચેતવે છે, પરંતુ સમાજમાં એવા સમજદાર અને સંનિષ્ઠ લોકો કેટલા જે બીજાઓને ભૂરી લતથી બચવાની પ્રેરણા આપે ?

કેટલાક જિંગા શિકારી વૃત્તિવાળા હોતા નથી. અમસ્તા જ તે કીડીઓને શરાબ પિવડાવતા રહે છે, પરંતુ એ શરાબ પણ માનવજાતમાં બને છે તેમજ,

કીડીઓમાં ઉચ્છૃંખલતા, કર્તવ્યભ્રષ્ટતા અને કૂરતા જન્માવે છે, આવી શરાબી કીડીઓને જે પોતાના દળમાં ખરાબ માનવામાં આવતી હોય તો શરાબી માણસોને ખરાબ લેખવામાં આવે તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

મનુષ્યની દુનિયા ઘણી વિચિત્ર છે, પણ કીડીઓની દુનિયા એનાથી કોઈ રીતે ઓછી વિચિત્ર નથી. મનુષ્યના દરેક કાર્યમાં સમજદારી જેઈ શકાય છે, પણ બારીકાઈથી જેવામાં આવે તો કીડીઓની રહેણીકરણી એથીય વધુ સમજદારીભરી લાગશે. તે વિધિસર ઘરની રચના કરે છે. પાણી બહાર કાઢવા અને વરસાદના દિવસોમાં દરમાં સુરક્ષિત રહેવા તે ઉમદા ઘરનું નિર્માણ કરે છે.

મનુષ્યને પશુપાલનના પોતાના કૌશલ્ય માટે ગૌરવ હોઈ શકે, પણ કીડીઓની સ્થિતિ મનુષ્યો કરતાં ખાસ જુદી નથી. દૂધ આપનારી હની ડ્યૂ કીડીઓ ગાયો જેવી સફેદ હોય છે. એમના સંરક્ષણ અને વિકાસ અર્થે કીડીઓ ખાસ વ્યવસ્થા પણ કરે છે. એમની ઉપર ગોવાળના ચોકીપહેરાની ગોઠવાણ પણ હોય છે. કૃષિકાર કીડીઓ ખેતીનું કામ કરે છે. એ જ રીતે ભંગી સફાઈ, સંત્રી રક્ષણ અને ચોકીપહેરાનું કામ પણ કરે છે. શિલ્પી કીડીઓ દર બનાવવાનું કામ ઉપાડી લે છે. આમ છતાં તે સર્વ એક જ કુટુંબનાં સભ્યોની જેમ ઊંચનીચના, છૂતાછૂતના કશાય ભેદભાવ વિના સંગઠિત જીવન જીવે છે. પ્રમાદી અને અક્કરમી સંતાનો કોઈને વહાલાં હોતાં નથી. કીડીઓની દુનિયામાં પણ પ્રમાદી નરને મારી નાંખવામાં આવે છે. મનુષ્ય સમાજમાં આવા લોકો પોતાની અભાવજન્ય દશા માં જ નાશ પામે છે.

માત્ર કીડીઓના જ નહિ, કોઈ પણ પશુપંખીના જીવનવ્યાપારની મનુષ્યજીવન સાથે તુલના કરતાં જાણાશે કે દરેક પ્રાણીના શરીરમાં એના આકાર અને પ્રકારની ભિન્નતા હોવા છતાં સર્વની માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ એક જ ગુણતત્ત્વનો વિલાસ, વિસ્તાર હોય એમ લાગશે.

શાસ્ત્રકારોનું એમ કહેવું છે કે જીવો એ વિરાટ આત્માના ટુકડાઓ નથી, પણ એક જ સૂર્યનાં કિરણો જેવા છે. મનુષ્યેતર જગતનો અભ્યાસ કરતાં જાણાશે કે એક જ આત્મચેતના ક્યાંક વિરાટ સૂર્યના રૂપમાં પોતાની સૃષ્ટિ સાથે કીડા કરે છે, ક્યાંક એ જ ચેતના મનુષ્ય રૂપે વિસ્તરે છે, તો ક્યાંક કીડી, ક્યાંક ઊધઈ રૂપે.

પ્રાણીજગતમાં પ્રત્યક્ષ થતી કર્તવ્યપરાયાણના અને પ્રકૃતિગત પ્રેરણાઓ ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવો છે ?

૯૫

પરત્વેની આસ્થા અને નિષ્ઠાઓ જોતાં સહેજે એટલો વિશ્વાસ જન્મવો જોઈએ કે આ સૃષ્ટિમાંનાં બધાં પ્રાણી, બધાં જીવજંતુ કોઈ નિશ્ચિત નિયમની મર્યાદામાં રહીને આચરણ કરતાં કરતાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. આ કારણે તેમને સુખશાંતિ અને પ્રસન્નમુદ્રામાં જોઈ શકાશે. એવું જીવન જીવવાનો એક માત્ર રાજમાર્ગ એ છે કે જીવનને એમની મર્યાદા, નૈતિક નિયમો અને આદર્શોને અનુરૂપ ઘાટ આપવામાં આવે. આ નિયમો અને મર્યાદાઓને જ ધાર્મિકતા કે આસ્તિકતા કહેવામાં આવે છે. ઈશ્વરીય વિધાનનું, તેના નીતિનિયમોનું નામ તે ઈશ્વરીય સંકેત છે. તેને સાંભળીને, સમજીને પોતાના આચરણમાં ઉતારવાનો છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વથી, એના સંસર્ગથી, સાન્નિધ્યથી લાભ લઈ શકાય છે. આપણે એ જ્ઞાન લેવો જોઈએ.

મુદ્રક યુગ નિર્માણ યોજના પ્રેસ, મથુરા.